

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI**

Ijtimoiy-iqtisodiy fakulteti

Iqtisodiyot nazaryasi kafedrası

5111000 Kasb ta’limi (iqtisodiyot) yo’nalishi 14.64-guruh talabasi

Mallaboyev Shoxjahon Axrorbek o’g’lining

**“Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini rivojlantirishda
innovatsion loyihalarni o’rni ” mavzusidagi”**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI.

Ilmiy rahbar: Chilmatova D.A

Farg’ona-2018

MUNDARIJA:

KIRISH.....	3

I.BOB. KORXONA VA TASHKILOTLARDA BOSHQARUV HISOBINI NAZARIY ASOSLARI VA UNI TASHKIL ETISH TIZIMLAR.

1.1 Boshqaruv hisobining shakillanishi va korxonaning hisob siyosati.....	7
1.2 Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishning zamonaviy tizimlari.....	13
1.3 Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishni innovatsion rivojlantirish yo`nalishlari.....	22

II BOB. KORXONA VA TASHKILOTLARDA BOSHQARUV HISOBINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION LOYIHALAR, DASTURLAR VA TIZIMLARDAN KENG FOYDALANISH USULLARI.

2.1 Boshqaruv hisobini rivojlantirishda xalqaro xorijiy tajribalar va ulardan foydalanish asoslari.....	34
2.2.O`zbekistonda boshqaruv hisobi tizimlari bo`yicha korxona vatashkilotlarning moliyaviynatijasini aniqlash va ishlab chiqarishni kalkulyatsiyasiqilish.....	47
2.3 Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini yuritishda zamonaviy, jahon standartlariga javob beradigan buxgalteriya dasturlari.....	54

XULOSA VA TAKLIFLAR.....	62

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	64

KIRISH

Bitiruv malakaviy ishining dolzarbligi. Avvalo, yil davomida mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni bajarish uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlari safarbar etilganini ta'kidlash joiz. Bu borada "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" Davlat dasturida belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim qadam bo'ldi. Ayni shu asosda amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 2017 yilda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari 5,5 foizni tashkil etdi, eksport hajmi qariyb 15 foizga ko'paydi. Tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi 854 million dollarga etdi.¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida milliy valyutamizni erkin konvertatsiya qilishga katta e'tibor qaratilayotganligi, yuridik va jismoniy shaxslar xorijiy valyutani tijorat banklaridan cheklovsiz sotib olish va erkin sotish imkoniga ega bo'lganligi, chet el valyutasining oldi-sotdi operatsiyalari hajmi liberalizatsiya davriga nisbatan 1,5 barobar oshib, o'rtacha 1,3 milliard dollarni tashkil etganligi, shu bilan birga, davlatimizning oltin-valyuta zaxiralari yil davomida 1,1 milliard dollarga ko'payganligini ta'kidladi va 2017 yilda mamlakatimizda 12 ta erkin iqtisodiy va 45 ta sanoat zonasi faoliyati yo'lga qo'yilganligi hamda yaqin vaqt ichida yana 50 ta yangi sanoat zonasini tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar olib borilayotganligi xususida gapirib o'tdi.

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan samarali islohotlar natijasida yuridik shaxslarning eksport salohiyati rivojlanadi, yurtimizda qo'shma korxonalar salmog'i ortadi, yangi sanoat korxonalarini qurish, xizmat ko'rsatish ob'ektlarini ishga tushirish rivojlanadi. Oldimizga qo'yilgan bunday dolzarb masalalarni echishda, makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishda, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda malakali kadrlar hamda mutaxassislar etakchi o'rinni egallaydi.

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga 2017 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O'zbekiston Respublikasini 2018 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabr.

Bu esa o'z-o'zidan boshqaruv hisobi sohasida ulkan vazifalarni yuzaga keltiradi. Mamlakatimizda bozor iqtisodiyoti taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasini inobatga olgan holda boshqaruv hisobi, hisobot va nazoratning milliy tizimi shakllandi va rivojlanmoqda. O'zbekistonda xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish jarayonlari samaradorligini ta'minlash maqsadida boshqaruv hisobini tashkil qilish xalqaro standartlar darajasida bo'lishini taqozo qiladi. Bu esa bitiruv malakaviy ishining dolzarbilingini belgilaydi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy-amaliy ahamiyati. Mamlakatimizda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan strategiya asosida yuqori texnologiyalarga asoslangan korxonalar barpo etilib, zamonaviy boshqaruv usullari joriy etilmoqda. O'zbekistonda bozor munosabatlari rivojlanishining zamonaviy bosqichiga mos ravishda boshqaruv hisobini rivojlantirishda eng ilg'or, zamonaviy va keng tarqalgan usul va tizimlar innovatsion loyihalarni amalga oshirish mazkur BMIning ilmiy yangiligi hisoblanadi. Tadqiqod mavzularini amaliy ahamiyati shundaki, mazkur yo'nalishda tadqiqot olib borayotgan ilmiy xodimlar hamda yurtimizda tashkil etilayotgan korxonalar uchun kerakli ilmiy-amaliy qo'llanma sifatida ishlatilishi mumkin.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Bugungi kunda O'zbekistonda korxona va tashkilotlar boshqaruv hisobini rivojlantirishda innovatsion loyihalarni qo'llash va uni tashkil etish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki korxonalar va tashkilotlarda innovatsion boshqaruv hisobini tashkil etish uning xarajatlarini kamaytirib daromadini o'sishiga olib keladi. Boshqaruv hisobiga zamonaviy texnologiyalarni qo'llash buxgalteriya hisobining mukammal yuritilishiga va ishonchli moliyaviy hisobotlarga tayanadi. Boshqaruv hisobini yanada rivojlantirish hamda unga innovatsion yondashish usullari va muammolari bir qator olimlarimiz Pardayev A.X., Pardayeva Z.A, Xasanov B.A., Hashimov A.A, va boshqalarning ilmiy izlanishlarida yoritilgan. Boshqaruv hisobi har qanday mamlakatning iqtisodiyoti uchun ahamiyatli muhim bo'lib, uning asosiy muammolarini o'rganish va ilmiy tadqiqod olib borish doimiy zarurdir.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi: Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishda, uni samarali yuritishda innovatsion loyihalardan foydalanish, innovatsion loyihalarning samarali natijalarini yoritish bitiruv malakaviy ishining maqsadi hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining vazifalari: belgilangan maqsaddan kelib chiqqan holda bitiruv malakaviy ishining vazifalari quyidagilardan iborat:

- korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etish tizimlarini o'rganish.
- boshqaruv hisobini rivojlantirishda xalqaro xorijiy tajribalarda foydalanish.
- korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini yuritishda zamonaviy, innovatsion dasturlarni taxlil qilishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishining ob'ekti: korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobining innovatsion loyihalar doirasidagi dasturlari va ularning ishlash mexanizmlari.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti: korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishda innovatsion loyihalardan samarali foydalanish.

Bitiruv malakaviy ishining mavzusini o'rganishning uslubiy asoslari bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari, mavzuga oid darslik, chet el adabiyotlari, xorijiy tajribalar, o'quv qo'llanmalar, ilmiy monografiyalar, davriy nashrlar, statistik ma'lumotlar hamda internet saytlari xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy-amaliy ahamiyati. Mamlakatimizda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan strategiya asosida yuqori texnologiyalarga asoslangan korxonalar barpo etilib, zamonaviy boshqaruv usullari joriy etilmoqda. O'zbekistonda bozor munosabatlari rivojlanishining zamonaviy bosqichiga mos ravishda boshqaruv hisobini rivojlantirishda eng ilg'or, zamonaviy va keng tarqalgan usul va tizimlar innovatsion loyihalarni amalga oshirish mazkur BMIning ilmiy yangiligi hisoblanadi. Tadqiqod mavzularini amaliy ahamiyati shundaki, mazkur yo'nalishda

tadqiqot olib borayotgan ilmiy xodimlar hamda yurtimizda tashkil etilayotgan korxonalar uchun kerakli ilmiy-amaliy qo‘llanma sifatida ishlatilishi mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi va hajmi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, 2 bob, 6 paragraf, xulosa va takliflar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Kirish qismida ishning dolzarbligi, o‘rganilganlik darajasi, tadqiqot maqsadi, predmeti, ob’ekti, vazifalari va ish tarkibi bayon etilgan.

Bitiruv malakaviy ishining birinchi bobida “Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini nazariy asoslari va ularning tashkil etish tizimlari” deb nomlanib unda boshqaruv hisobini shakillanishi, hisob siyosati, tashkil etishning zamonaviy tizimlar hamda uning rivojlantirish yo‘nalishlari haqida yoritilgan. Ikkinchi bobida “Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini rivojlantirishda innovatsion loyihalar, dasturlar va tizimlardan keng foydalanish usullari” deb ataladi unda boshqaruv hisobini rivojlantirishda xalqaro tajribalar, korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, hamda boshqaruv hisobini yuritishda zamonaviy, jahon standartlariga javob beradigan innovatsion dasturlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Bitiruv malakaviy ishining xulosa qismida o‘rganilgan tadqiqot natijalari va ishning qisqacha mazmuni ifoda etildi.

I-BOB. KORXONA VA TASHKILOTLARDA BOSHQARUV HISOBINI NAZARIY ASOSLARI VA UNI TASHKIL ETISH TIZIMLAR.

1.1. Boshqaruv hisobining shakllanishi va korxonaning hisob siyosati.

Boshqaruv hisobining vujudga kelishi xarajatlar hisobini tashkil qilish va yuritish bazasida yuzaga kelgan, shuning uchun uning asosiy tarkibiy qismini turli yoʻnalishlardagi kelgusi va oʻtgan davrlar uchun ishlab chiqarish xarajatlari tashkil etadi. Boshqaruv hisobi tarkibida maʼlumotlar yigʻiladi, guruhlanadi, identifikatsiya qilinadi, tarkibiy boʻlinmalar faoliyati natijalarini toʻliq aks ettirish hamda xoʻjalik yurituvchi subyektning foyda olishda qatnashish darajasini aniqlash maqsadlarida oʻrganiladi.

Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobi tizimi xoʻjalik yurituvchi subyekt menejerlariga taqdim etiladigan barcha hisob maʼlumotlari va bosqichlarni oʻziga qamrab oladi. Boshqaruv hisobi samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xarajatlarni rejalashtirish, shakllantirish va nazorat qilish jarayoni bilan uzviy bogʻliq. Xalqaro ekspertlarning taʼkidlashicha, xoʻjalik yurituvchi subyekt va tashkilotlarning ichki boshqaruv tizimida menejerlarning axborotlarga boʻlgan ehtiyojini aynan boshqaruv hisobi tizimi taʼminlaydi. Rivojlangan mamlakatlarda firma va kompaniyalar buxgalteriya hisobi sohasidagi ish vaqti va resurslarining 90 foizini boshqaruv hisobini yoʻlga qoʻyish va yuritishga, qolgan 10 foizini esa moliyaviy hisobga sarflashadi². Kuchli raqobat muhitida xoʻjalik yurituvchi subyekt va tashkilotlar faoliyat yuritayotgan tarmoqning oʻziga xos xususiyati yoki faoliyat turidan qatʼiy nazar, boshqaruv tizimini yoʻlga qoʻyish orqali koʻzlangan natijaga erishishi va samarali faoliyat yuritishi mumkin. Boshqaruv hisobi xoʻjalik yurituvchi subyekt axborot tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ishlab chiqarish faoliyatini boshqarishning samaradorligi koʻp jihatdan xoʻjalik yurituvchi subyektning tarkibiy tuzilmalari, boʻlimlari va faoliyatlari toʻgʻrisida olinadigan operativ (tezkor) maʼlumotlarga bogʻliq. Boshqaruv hisobi ana

---

² Экономический анализ. «Теория и практика». № 22, ноябрь 2006 г. ДА.Волошин, кафедра «Учет, анализ и аудит», МГУ им. М.В.Ломоносова.

shunday ma'lumotlarni boshqaruv qarorlarini to'g'ri qabul qilish maqsadida xo'jalik yurituvchi subyekt ichidagi turli darajadagi boshqaruv rahbarlari uchun shakllantiradi.

Boshqaruv hisobi bozor munosabatlari zamriyati bilan paydo bo'lgan, korxona va uning turli bo'g'inlaridagi tarkibiy tuzilmalarining faoliyatlari yuzasidan taktik va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun xarajatlar va daromadlar to'g'risidagi axborotni taqdim etuvchi:

- korxona hisob siyosatiga muvofiq yuritiladigan, tarkibiga korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatini budjetlashtirish, investitsiya loyihalarini tahlil qilish, xarajati ham hisobga olish va mahsulotlar tannarxini kalkulyatsiya qilishning ilg'or usullarini qo'llash, javobgarlik markazlari ho'yicha segmentar hisobot tuzish, ichki xo'jalik bo'linmalari o'rtasidagi muomalalarda foydalaniladigan transfert baholarni shakllantirish.

Korxonalarda boshqaruv hisobini samarali yuritish dastlabki va yig'ma hujjatlarning aylanish tezkorligi, qabul qilingan ichki hisobot shakllari, ularning tuzish davriyligi hamda taqdim qilish muddatlari, axborot tizimini takomillashtirishga mosligi ta'sir qiladi. Boshqaruv hisobida hujjatlashtirish va inventarizatsiya, baholash va kalkulyatsiya, schotlar va ikkiyoqlama yozuv, balansda umumlashtirish va hisobot kabi moliyaviy hisob usullarining barcha elementlaridan foydalaniladi. Bundan tashqari, unda iqtisodiy tahlil, iqtisodiy-matematik va statistik usullar ham keng qo'llaniladi.

Boshqaruv hisobi an'anaviy buxgalteriya hisobi, operativ-texnik va statistika hisobi hamda iqtisodiy tahlilning ko'pgina unsurlaridan foydalanadi. Boshqaruv hisobini tashkil etilishi va o'z vaqtida yuritilishi oqilona boshqaruv qarorlarining o'z vaqtida qabul qilinishi, korxona faoliyatini rejalashtirish, tahlil va nazorat qilish imkonini berib, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Odatda, korxonalarda boshqaruv hisobi quyidagi faoliyat turlari bo'yicha yuritiladi:

- ta'minot-tayyorlov faoliyati;
- ishlab chiqarish faoliyati;
- moliya-tijorat faoliyati;

-tashkiliy faoliyat.

Korxonalarda ta'minot-tayyorlov faoliyati takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va uning uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, mazkur sohada dastlabki boshqaruv axborotlari yig'iladi va qayta ishlanadi. Boshqaruv hisobi axborotlarini shakllantirishda ishlab chiqarish faoliyati muhim o'rin tutadi." Unda ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi, o'zgarishlarni javobgarlik markazlari bo'yicha hisobini tashkil qilish, shuningdek, xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasini yuritish, sarflangan xarajatlar bo'yicha chetlanishlarni hisobga olish amalga oshiriladi.

Moliya-tijorat faoliyatida esa korxona iqtisodiy bo'linmalari (segmentlari) bo'yicha sotish, ma'muriy xarajatlar budjeti tuziladi va ularning bajarilishi nazorat qilinadi.

Tashkiliy faoliyat bo'yicha boshqaruv hisobini tashkil qilish alohida bo'linmalar menejrlari zimmasiga xarajatlar hajmi, ularning samaradorligi to'g'risidagi axborotlarni shakllantirish vazifasini yuklaydi. Bunda ishlab chiqarish zararsizligi nuqtasining dastlabki hisob-kitoblari amalga oshiriladi, o'zgaruvchan, doimiy xarajatlar va foyda o'rtasidagi aloqadorlik tahlil qilinadi. Boshqaruv hisobi faqatgina xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi bilan shug'ullanibgina qolmasdan, balki korxona rahbariga joriy va istiqbolli boshqaruv qarorlari qabul qilishda ko'maklashishi zarur. Hozirgi paytda respublikamiz iqtisodiyotida boshqaruv hisobining nazariy-uslubiy asoslarini ishlash zarurati quyidagi omillar mavjudligi bilan izohlanadi:

- rivojlangan mamlakatlar tajribasiga muvofiq, buxgalteriya hisobining moliyaviy va boshqaruv hisobga bo'linishi;

- buxgalteriya hisobida mahsulotlar tannarxini hisoblash, haqiqiy xarajatlardan chetlanishlarni boshqarishda «Standart -kost» hisob tizimining paydo bo'lishi;

- xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratilishi, natijada korxonalarda ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish, xarajatlarni samarali taqsimlash maqsadida tannarxni kalkulyatsiya qilishning «Direkt-kosting» kabi zamonaviy tizimlarini rivojlantirish zaruratining yuzaga kelishi;

- korxonalar amaliyotiga «zararsizlik nuqtasi», «marjinal daromad», «ishlab chiqarish dastagi» va boshqa yangi iqtisodiy atamalarning kirib kelishi hamda ularni xo'jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ta'minlashga yo'naltirish zarurati;

-korxonalar hisob tizimi oldiga moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni rejalashtirish, ishlab chiqarish zaxiralarini strategik boshqarish, ularga mos transfert baholarni shakllantirish, xarajatlar va daromadlar hisobining samarali modelini yaratish kabi vazifalarning qo'yilishi;

- buxgalteriya hisobida yangi kompyuter texnologiyalari, axborot dasturlarining keng joriy etilishi, shuningdek, boshqaruv hisobini avtomatlashtirish asoslarini ishlab chiqish muammosining mavjudligi va h.k.

Boshqaruv hisobi korxonalarning ichki vazifalarini hal qilishga mo'ljallangan bo'lib, bu uning «nou-xau»sidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobining muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

- korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirish borasida istiqbolli boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun zarur axborotlar manbasini shakllantirish va rahbarlarni ular bilan ta'minlash;

- korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tezkor boshqarishda menejerlarga ishonchli, yuqori samarador axborotlarni o'z vaqtida yetkazib berish;

- mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini to'g'ri aniqlash, belgilangan me'yorlardan chetlanishlar va uning yuzaga kelish sabablarini ko'rsatib berish va h.k.

Boshqaruv hisobi axborotlari korxonaning tezkor va strategik vazifalarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Tezkor vazifalarga quyidagilar kiradi:

- ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarish tuzilmasini aniqlash;

- ishlab chiqarish zararsizlik nuqtasini topish;

- mahsulot (tovar, ish, xizmat)lar turlari, ularni sotishning muvofiq hajmini rejalashtirish;

- qo'shimcha buyurtmalarni qabul qilish yoki rad etish;

- baholami shakllantirish bo'yicha qarorlar qabul qilish.

Strategik vazifalar uzoq muddatga mo'ljallangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

- uzoq muddatli kapital qo'yimlarni jalb qilish;

- biznes tarkibini o'zgartirish;

mahsulotlarning yangi turlarini o'zlashtirish. Bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv hisobi o'z vazifalari orqali korxona ichki faoliyati, uning strategiyasi va taktikasi bilan boshqaruvning asosiy axborot poydevori sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqaruv hisobining strategiyasi istiqbolda korxona taraqqiyotini belgilovchi loyihalar tahlili, istiqbolni belgilash, budjetlashtirish, javobgarlik markazlari bo'yicha segmentar hisobotni tuzish, oqilona transfert baholarini o'rnatish va boshqaruv qarorlarini muvofiqlashtirish tizimini ifodalaydi. Boshqaruv hisobi taktikasi esa joriy davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, xarajatlar va mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi bo'yicha hisob yuritish, dalillash, qabul qilingan qarorlarni tahlil va nazorat qilish. shuningdek, ularning ijrosi uchun javobgarlik kabilardan

iborat. Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobining yuritishda korxonaning hisob siyosati juda ham muhim ro'l o'ynaydi. Hisob siyosati – bu moliyaviy hisobni tayyorlash va taqdim etish uchun korxona tomonidan qabul qilingan aniq tamoyillar, asoslar, sharoitlar, qoidalar va amaliyotdir. Korxona rahbariyati hisob siyosatini shundan tarizda tanlab olishi va qo'llashi kerakki, bunda barcha moliyaviy hisobot qo'llanilayotgan har bir moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarining barcha talablariga muvofiq bo'lishi lozim. Aniq belgilangan talablar bo'lmagan holda, rahbariyat quydagilarga javob beradigan boshqaruv hisobida moliyaviy hisobotni tayyorlashni ta'minlaydigan hisob siyosatini ishlab chiqishi lozim:

(a) Qarorlarni qabul qilishda foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun foydali bo'lgan;

(b) Ishonchli bo`lgan, chunki u:

- 1) Subyekt natijalari va moliyaviy holatni ishonchli taqdim etadi
- 2) Nafaqa huquqiy shakillarini, balki xodisalar va operatsiyalarning iqtisodiy mazmunini ham aks etadi.
- 3) Betaraf, ya'ni noxolislikdan ozod
- 4) Extiyotkor
- 5) Barcha muhim tomonlari bo'yicha

Aniq belgilangan hisob siyosatini yoritish to'g'risida qaror qabul qilishda raxbariyat yoritish korxona faoliyatining hisobot moliyaviy natijalarda va uning moliyaviy holatida operatsiyalar va hodisalarni aks etishi usuli foydalanuvchilar tomonidan tushunish uchun yordam beradimi yoki yo'qmi degan masalani ko'rib chiqish lozim.

1.1.1- jadval

Korxona taqdim etgan paytida ko'rib chiqish lozim bo'lgan hisob siyosati

Tushumni tan olish
Korxonalarning birlashtirilishi;
Qo'shma faoliyati;
Moddiy va nomoddiy aktivlarni tan olish va amortizatsiyasi;
Qarizlar bo'yicha xarajatlarni va boshqa xarajatlarni kapitallashtirish;
Pudrat shartnomalari;
Investitsiyalarga oid mulkchilik;
Tadqiqot ishlanmalari bo'yicha xarajatlar;
Soliq va jumladan muddati uzaytirilgan soliqlar
Rezervlar
Xo'jalik va geografik segmentlarni va segmentlar o'rtasida xarajatlarni taqsimlash uchun asoslarni belgilash;
Pul mablag'lari va ularning ekvivalentlarini belgilash;
Inflyatsiya hisobi;
Boshqa Xalqaro standartlar hisob siyosatining boshqa ko'pchilik sohalarida yoritishlar amalga oshirilishini talab qiladi.

1.2.Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishning zamonaviy tizimlari.

Xo`jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish quvvatlari va uning amaldagi hajmlari boshqaruv hisobi tizimini qo`llashni obyektiv zaruriyatga aylantiradi.

Boshqaruv hisobi tizimi axborot hajmi, unga qo`yilgan maqsadlar, mezonlar va maqsadga erishish vositalari, elementlar tarkibi va ularning o`zaro aloqadorligi bilan ifodalanadi.

Boshqaruv hisobi tizimi quyidagicha tasniflanadi:

Axborotlarni qamrash kengligi, moliyaviy va boshqaruv hisobining o`zaro bog`liqlik darajasi, ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning tezkor (operativ)ligi, xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritishning to`liqligi.

Faoliyat turlari bo`yicha axborotlarni qamrash kengligiga qarab xo`jalik yurituvchi subyekt tashkiliy tuzilmasi, mahsulotlar to`liq tizimlarga ajratilib, tizimli va muammoli hisob hamda ularning tarkibiy qismlarining maqsadli to`plami tizimlari yig`indisidan iborat bo`ladi.

Xarajatlarning tizimli hisobi – xarajatlar tarkibi, ro`yxatga olish usullari, identifikatsiya va guruhlanishi, hisobotda aks ettirish bo`yicha aniq belgilangan, ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning moliyaviy hisobi hisoblanadi. Tizimli hisobning elementlari bo`lib quyidagilar hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish resurslarini sotib olish va ulardan foydalanish bo`yicha xarajatlarni o`lchash va baholash;
- 2) ta`minot, ishlab chiqarish, sotish jarayonlarini tabiiy o`lchov vositalarida nazorat qilish;
- 3) xarajatlarni moddalari va elementlari, kelib chiqish manbalari, mahsulot, ish va xizmatlar turlari bo`yicha guruhlariga ajratish;
- 4) o`z foydalanuvchilarini muddatlari, mazmuni va berilish chastotasi bo`yicha qoniqtiruvchi ichki hamda tashqi hisob va hisobot.

Muammoli hisob ishlab chiqarishning iqtisodiy, texnologik, konstruktorlik va tashkiliy tayyorgarligi, mahsulot bahosi va sotilishi, ishlab chiqarish zaxiralari va ishlab chiqarish resurslari xarajatlarini oqilona tashkil etilishi bo'yicha ma'lumotlarni shakllantiradi.

Muammoli hisobning masalalari ishlab chiqarish hisobi va statistikaning amaldagi ma'lumotlari asosida dasturlashtirish, me'yorlashtirish, rejalashtirish, istiqbolni belgilash, tizimli iqtisodiy tahlil, nazorat va tartibga solish usullari yordamida hal qilinadi.

“Muammoli hisob” tushunchasining mohiyati shundaki, ushbu hisob ma'lumotlari xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusidagi iqtisodiy va ishlab chiqarish muammolarini hal etishda ishlatiladi.

Muammoli hisob ma'lumotlari quyidagi maqsadlar uchun ishlatiladi:

- xarajatlar va daromadlarni rejalashtirish hamda istiqbolni belgilash, smeta(byudjet)larni tuzish va me'yorlashtirish;
- xarajatlar tahlili va belgilangan normativlar (standartlar)dan og'ish hamda mahsulot ishlab chiqarish daromadliligi tahlili;
- ishlab chiqarish va sotish jarayonlarida olinadigan daromadlar va xarajatlar hajmi mezon bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo'linmalari faoliyatini baholash;
- ishlab chiqarish va sotish, kooperatsiyalash, import va eksport, mahsulot turlari assortimenti va h.k. borasida yaqin va uzoq kelajakka mo'ljallangan ko'p variantli boshqaruv qarorlarini qabul qilish;
- daromadlar va xarajatlarning optimallashtirishini ta'minlovchi zaxiralar va xarajatlarni boshqarish modellarini ishlab chiqish.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida moliyaviy (daromadlar va xarajatlarning tizimli tahlili) va boshqaruv hisobi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik darajasi bo'yicha ikki tizim qo'llaniladi: monistik va avtonom.

Monistik – buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida to'g'ri va qarama-qarshi aloqadorlik asosida tizimli va muammoli hisobni birlashtirib, yaxlit holga keltiruvchi tizim. Tizimli hisob buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida ishlab

chiqarish xarajatlarini, tayyor mahsulot va uning sotilishini aks ettirish yo‘li bilan xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini, uning moliyaviy imkoniyatlarini baholash imkonini beradi. Ichki hisob-kitob ma’lumotlari asosida moliyaviy axborotlarni to‘ldirish orqali ma’muriyat har bir ishlab chiqarish bo‘g‘inining oqilona tashkil etilganligini baholashi mumkin. Moddiy javobgar shaxslarning operativ (tezkor) ma’lumotlari va hisobotlaridan amaldagi standartlardan ijobiy va salbiy farqlanishlar aniqlanadi. Shu orqali daromadlar va xarajatlarning amaldagi nazorati tizimini tashkil etishga zamin yaratiladi.

Ishlab chiqarish hajmi yuzasidan unchalik katta bo‘lmagan yoki bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqaradigan xo‘jalik yurituvchi subyekt yaxlit holga keltirilgan tizimdan foydalanadi.

Avtonom tizim – tizimli va muammoli hisoblarning alohida-alohida tuzilishi bilan ifodalanadi. Moliyaviy va boshqaruv hisobi o‘rtasidagi aloqa bir xilda nomlangan juft nazorat hisobvaraqlari yordamida amalga oshiriladi.

Xarajatlar operativligi (tezkorligi) bo‘yicha tizimlar quyidagilarga bo‘linadi: amaldagi (oldingi, tarixiy) xarajatlar hisobi tizimi va standart (me‘yorlashtirilgan) xarajatlar hisobi tizimi. Xarajatlar operativ (tezkor)ligi – samaradorlikni oshirishga qaratilgan tizimning amaliy natija beruvchi omillaridan biridir.

Amaldagi (oldingi) xarajatlar hisobi tizimi muayyan turdagi tayyor mahsulot birligini sotishdan olingan daromadlar va amaldagi tannarxni aniqlash uchun sotilgan mahsulot tannarxi va foydani hisoblashga doir ma’lumotlarni shakllantirishdan iborat.

Standart xarajatlar hisobi tizimi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: materiallarni, asosiy vositalarni sotib olish va ishlatish xarajatlari bo‘yicha, mehnat xarajatlari, yoki hujjatlari xarajatlari bo‘yicha standartlarni ishlab chiqishni, me‘yoriy xarajatlar bo‘yicha tannarx kalkulyatsiyasini va normativlardan hamda smetalardan chetlanishlarni ko‘rsatgan holda amaldagi xarajatlarni tuzish.

Jahon amaliyotida bunday tizim “standart-kost” deb yuritiladi. U tannarxni shakllantirish bo‘yicha nazoratning tezkorligiga va, zaruriyat tug‘ilganda, uning jarayonlarini tartibga solishga yo‘naltirilgan.

Xarajatlarni tannarxga kiritishning to'liqligi – amaliyotda qo'llanilayotgan hisob tizimi tasniflanishining belgilaridan biri. Boshqaruv hisobida turli maqsadlarga javob beruvchi ikki tizim - to'liq xarajatlar hisobi tizimi va qisman xarajatlar hisobi tizimi amal qiladi.

To'liq xarajatlar hisobi tizimi tannarxni kalkulyatsiya qilish va ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning an'anaviy hisob turi sifatida namoyon bo'ladi. Xarajatlarning asosiy guruhlanishi ularning asosiy (to'g'ri kalkulyatsiya obyektiga olib borilishi) va egri (kalkulyatsiya obyektlari o'rtasida qandaydir bazaga proporsional tarzda taqsimlanishi) xarajatlarga bo'linishi orqali amalga oshadi.

Qisman xarajatlar tizimi deganda to'g'ridan-to'g'ri xarakterga ega va ayrim mahsulot turlari tannarxiga qo'shiluvchi ayrim xarajatlar elementlari to'plamini amalga oshiruvchi munosabat tushuniladi. Bu tizimda xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog'liq bo'ladi va shuning uchun ularni o'zgaruvchan deb yuritiladi. Cheklangan xarajatlar kalkulyatsiyasi faqatgina kalkulyatsiya qilinuvchi mahsulotni chiqarish bilan bog'liq ishlab chiqarish xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Egri xarakterdagi ayrim xarajatlar barcha mahsulotlarga tegishlidir. Bu turdagi xarajatlar jami tushum summasidan qoplanadi. Xorij amaliyotida hisobning bu shakli “direkt-kosting” deyiladi.

Moliyaviy va boshqaruv hisobining taqqoslama tavsifida umumiy obyekt – xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish resurslariga e'tibor qaratish lozim. Ishlab chiqarish resurslarining tarkibiy qismlari ishlab chiqarish jarayonida amal qilib, doimiy harakatda bo'ladilar. Ular aylanishadi, shaklini o'zgartiradi, mahsulotga aylanadi, doimiy harakatda bo'lib, eskirishadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida xo'jalik yurituvchi subyekt ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni ifodalovchi, bu jarayonga investitsiyalashning maqsadga muvofiqligi, investitsiyalarning daromadlilikini tavsiflovchi analitik ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Bu vazifalar boshqaruv hisobida hal etilishi mumkin, bunga iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar amaliyotini misol sifatida keltirib o'tish mumkin.

Ishlab chiqarishda mablagʻ aylanishining barcha bosqichlarida ishlab chiqarish resurslari – taʼminot-tayyorlov faoliyati, ishlab chiqarish va sotuv – tizimli buxgalteriya hisobida namoyon boʻladi. Lekin, bu namoyon boʻlish oʻziga xos xususiyatga ega boʻlib, u koʻproq resurslar dinamikasiga emas, balki ularning mavjud holatiga tegishlidir. Masalan, xoʻjalik yurituvchi subyekt omborlaridagi moddiy resurslar hisobi, taʼminotchilardan mol kelishi va ularni ishlab chiqarishga taqsimlanishi hisobi, sexlar, sex omborlarilardagi qoldiq materiallar hisobi va h.k.

Moddiy resurslar va asosiy vositalarning butligi uchun javobgarlik faqatgina moddiy javobgar shaxslarga yuklatilgan. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish boʻyicha esa, javobgarlik koʻzda tutilmagan. Ishlab chiqarish resurslari xoʻjalik yurituvchi subyekt faoliyatining turli yoʻnalishlarida aniq belgilangan operatsiyalarni bajaruvchi turli tarkibiy boʻlinmalarda ishlatiladi. Shu bilan birga, ularning har biriga samaradorlikni belgilovchi koʻrsatkichlar tizimi mos keladi.

Moliyaviy hisob xoʻjalik yurituvchi subyekt boʻyicha umumiy ishlab chiqarishga doir moddiy, mehnat va moliyaviy xarajatlar toʻgʻrisida, mahsulot turi va guruhlar boʻyicha, buyurtmalar boʻyicha yigʻma maʼlumotlarni shakllantiradi. Javobgarlik markazlari boʻyicha xarajatlar hisobi mamlakatimizda hali yoʻlga qoʻyilmagan. Tizimli buxgalteriya hisobida boʻlinmalar rahbarlari xarajatlarning kelib chiqish manbalari va oʻz faoliyatlari samaradorligi koʻrsatkichlari toʻgʻrisidagi, oʻz boʻlinmalarining bir xil elementlari va xarajat moddalari boʻyicha sarflar toʻgʻrisidagi, ular tomonidan qanday boʻlmasin xarajatlar oʻlchamiga rioya qilish toʻgʻrisidagi operativ (tezkor) va joriy maʼlumotlar bilan taʼminlanmagan. Zamonaviy ishlab chiqarish hisobining eng muhim kamchiligi xoʻjalik yurituvchi subyekt faoliyatining umumiy natijalariga har bir boʻlinmaning real hissasini aniqlash muammosi mavjudligi bilan ifodalanadi.

Rahbarlarning maʼlumotlar bilan taʼminlanganligi jami boshqaruv (eng past darajadan yuqori darajagacha boʻlgan) tizimi samaradorligini oshiruvchi asosiy omil boʻlib hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda boshqaruv hisobini tashkil etish va yuritishga doir mustaqil qarorlar boʻlishi ham mumkin. Ichki ehtiyojlar uchun hisobni yoʻlga

qo'yishning aniq belgilanmaganligi, tashkiliy va hisoblash texnikalarining mavjudligi ishlab chiqarish hisobini boshqaruv hisobiga qayta tashkil qilinishiga imkon beradi.

Boshqaruv hisobi tizimini ishlab chiqishda uning asosiy belgisi bo'lib, faoliyat turlari bo'yicha xarajatlar hisobi bilan har bir sohaning samaradorligini aniqlash o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikga xizmat qilishi lozim. Boshqaruv hisobini tashkil qilishdagi bunday yondashuv uning tarkibiy qismlarini belgilab beradi:

- ta'minot-tayyorlash faoliyati;
- ishlab chiqarish faoliyati;
- ishlab chiqarishga qilingan xarajatlar va mahsulot tannarxi hisobi;
- moliya-sotish faoliyati hisobi;
- tashkiliy faoliyatning boshqaruv hisobi;
- nazorat (kontrolling).

Ta'minot-tayyorlash faoliyati boshqaruv hisobi tizimida dastlabki o'rinni egallashi lozim, chunki u ishlab chiqarishning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Unda quyidagi faoliyat yo'nalishlari o'z aksini topishi lozim: ulgurji xaridning kengayishi, ayrim turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish hajmining ko'payishi, sotib olish usullarining tanlanishi (o'zi ishlab chiqarsinmi yoki ta'minotchidan sotib olsinmi), xo'jalik yurituvchi subyektning aylanma mablag'lariga investitsiya qilish va uning ta'minot tayyorlash bo'linmalariga kapital qo'yilmalar samaradorligi.

Aynan shu maqsadda ish turlari va omborlar xarajatlari to'g'risida, materiallar sotib olish baholari, yarim fabrikatlar tayyorlash tannarxi, ishlab chiqarishga berilgan moddiy resurslarni baholash to'g'risidagi ma'lumotlar yig'iladi va umumlashtiriladi. Bunda sotib olish, yuklash va tushirish, saralash va sifatni baholash, saqlash, ish o'rinlarining saqlanishi va ularning bajarilishi bo'yicha nazorat jarayonlari bo'yicha xarajatlar smetasini tuzishga asosiy e'tibor qaratiladi.

Ta'minot-tayyorlash faoliyati to'g'risidagi samarali yakuniy ma'lumot ta'minot hajmining kritik nuqtasini hisoblash uchun ishlatiladi.

Ishlab chiqarish faoliyati boshqaruv hisobi tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Bu yerda maqsadlar, funksiyalar va ularning bajarilishi bo'yicha ma'lumotlar guruhlashtiriladi. Ishlab chiqarish hisobida moddiy, mehnat va yuk hujjatlari (Amaldagi va me'yoriy xarajatlarning aks ettirilishi) xarajatlarini me'yorlashtirish salmoqli o'ringa ega. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hisobi xarajatlar hisobi va kalkulyatsiyalashning yagona jarayoni sifatida tashkil etiladi.

Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt texnologiya, texnika, ishlab chiqarish va mehnatning tashkil etilishi, chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi xususiyatlaridan kelib chiqib, ishlab chiqarish hisobini tashkil etishda o'ziga mos uslubni qo'llagan holda o'z modelini tanlashi mumkin. Hisobning aynan shu bosqichida boshqaruvning turli maqsadlari uchun mahsulot tannarxi aniqlanadi.

Moliya-sotish hisobi yordamida ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimenti, uning yaroqliligi, xaridorlar tarkibi, reklama uchun xarajatlar, marketing, qadoqlash, tayyor mahsulotni omborlarda saqlash sifati va muddatlari to'g'risidagi ma'lumotlar yig'iladi, qayta ishlanadi va shakllantiriladi. Moliya-sotish faoliyatining bo'limlari va segmentlari bo'yicha xarajatlar smetasi tuziladi va ularning bajarilishi nazorat qilinadi. Hisobning bu bosqichida ishlab chiqarish uchun foydali mahsulot turi, jami ishlab chiqarishdan, shuningdek ayrim mahsulot turlaridan keladigan moddiy daromad miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlashtiriladi.

Rahbarlarga qisqa muddat davomida maksimal foyda olish imkonini beruvchi qarorlarni qabul qilish uchun ma'lumot taqdim qilinadi.

Tashkiliy faoliyatning boshqaruv hisobi turli darajadagi boshqaruv menejerlari ehtiyojlarini o'zining xarajatlari to'g'risida, transfer baholarni shakllantirish tamoyillari to'g'risida, xo'jalik yurituvchi subyektda ixtisoslashuv va mehnat taqsimotini optimal darajasi to'g'risida, bo'linmalar katta-kichikligini tanlashning to'g'riligi, ishlab chiqarish bo'linmalariga "xarajatlar – ishlab chiqarish hajmi – foyda" tamoyilini qo'llashning asoslanganligi haqidagi ma'lumotlar bilan qondirish uchun zarurdir.

Bu yerda tashkiliy faoliyat bo'yicha xarajatlar smetasi tuziladi va bajarilishi nazorat qilinadi, tahliliy hisob-kitoblar olib boriladi: ishlab chiqarish hajmining kritik nuqtasi, o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar, umumiy qiymat, transfer baholar, foydaning hisob - kitoblari umumlashtiriladi. Hisobning bu sohasida xarajatlar markazlari, majburiyatlari va rentabelligi bo'yicha yig'ma ma'lumotlar shakllantiriladi.

Kontrolling (nazorat) – xo'jalik yurituvchi subyekt yakuniy maqsadlarining amalga oshishini ta'minlovchi boshqaruv tizimidir.

Quyida kontrolling tushunchasi va uning mohiyatini aniqlashda V.B.Ivashkevich tomonidan tuzilgan modeldan foydalanilgan.

Kontrolling nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektning, balki biznesning ham faoliyat regulyatori bo'lib xizmat qiladi va shu asosda o'ziga xos vazifalarni bajaradi:

- Axborot. Qarorlar qabul qilish usullari va ularning muvofiqlashtirishni ta'minlovchi ma'lumot bazasi shakllantiriladi;
- Boshqaruv. Me'yoriy, rejadagi va amaldagi ma'lumotlar, xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo'linmalari bo'yicha aniqlangan og'ishlar xo'jalik yurituvchi subyektning yakuniy maqsadiga erishish uslublarini, yo'llarini va vazifalarini muvofiqlashtirish maqsadlarida foydalaniladi;
- Nazorat, xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo'linmalari faoliyatining tejamkorligi nazoratini ta'minlaydi.

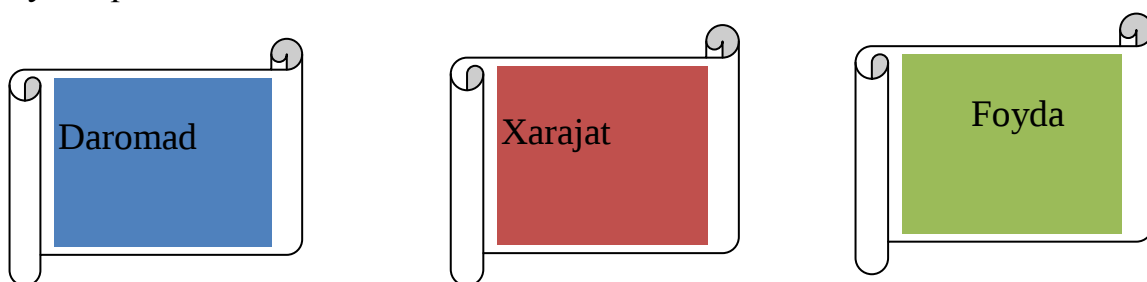
Kontrollingning ana shu funksiyalari uning boshqaruv hisobi va taftishdan farqli jihatlarini ajratib ko'rsatadi.

Boshqaruv hisobining barcha tarkibiy qismlari o'zaro bog'langan, unda shakllangan ma'lumotlar ro'yxati xo'jalik yurituvchi subyekt hamda jami boshqaruv tizimidagi boshqaruv hisobini tashkillashtirish va takomillashtirish darajasini ifodalaydi

Boshqaruv hisobining mohiyati xarajatlar va daromadlar hisobi, me'yorlashtirish, me'yoriy koeffitsientlardan foydalanish, rejalashtirish, nazorat va tahlilning yaxlit tizimi sifatida namoyon bo'ladi. U operativ (tezkor) boshqaruv

qarorlarini qabul qilish uchun, shuningdek xo‘jalik yurituvchi subyektning istiqboldagi rivojlanishi uchun ma’lumotlar tizimini shakllantiradi, tahlil qiladi, umumlashtiradi va rahbarlar hukmiga taqdim etadi.

Boshqaruv hisobining tarkibiy qismlari ta’minot, ishlab chiqarish va sotish sohalari ishlab chiqarish resurslari aylanmasini tashkil qiladi. Barcha hisob tizimining asosiy maqsadi bo‘lib:

munosabati xizmat qiladi. Daromad, mamlakat iqtisodida inflyatsiya darajasi deyarlik sezilmaydigan paytlarda, shuningdek kuchli raqobatli tarmoqlarda nisbatan turg‘un bo‘ladi. Shuning uchun ham, hamma savol va muammolar keyingi ko‘rsatkich, ya’ni xarajatlar miqdoriga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Xarajatlar miqdori qancha katta bo‘lsa, shunga teskari proporsional holda foyda miqdori kam, aksincha holat bo‘lsa, foyda miqdori shuncha ko‘p bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham, boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritish, eng avvalo, xarajatlar mohiyatini chuqur va to‘g‘ri baholash bilan boshlanishi lozim bo‘ladi. Qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlari mohiyati bilvosita ana shu xarajatlar miqdorida o‘z aksini topadi. Ya’ni, noto‘g‘ri yoki samarasiz qaror xarajatlarning keskin o‘shib ketishiga olib kelsa, keng mushohodali qarorlar uning miqdori sezilarli kamayishini ta’minlaydi. Ana shu oddiy haqiqatni faoliyat turidan va mulk shaklidan qat’iy nazar, barcha xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbarlari tushunishlari kerak bo‘ladi.

Xarajatlar va daromadlar hisobi tizimida quyidagi tarkibiy qismlar ajratib ko‘rsatiladi: ta’minot-tayyorlov faoliyati, ishlab chiqarish faoliyati, mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx, moliya-sotish faoliyati, tashkiliy va investitsiya faoliyati.

Boshqaruv hisobi tizimini tanlashga xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining ko‘lami va ma‘muriyat qarorlari o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Har bir tizimning qo‘llanilishi va xususiyatlari aynan shu nuqtai-nazardan ko‘rib chiqiladi: tizimli va boshqaruv hisobi; monistik va avtonom; amaldagi va standart xarajatlar hisobi; to‘liq va qisman xarajatlar hisobi. Shu bilan birga, hisob tizimi xilma-xilligi ularning umumiy belgilari asosida, yuqorida alohida ko‘rsatib o‘tilgan to‘rt guruhga ajratishni taqozo qiladi.

1.3 Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etishni innovatsion rivojlantirish yo‘nalishlari.

Mamlakatimizda jahon amaliyotining eng ilg‘or tajribalaridan kelib chiqib, boshqaruv hisobini yanada rivojlantirishning ayni paytda dolzarb bo‘lib turgan, yangi va istiqbolli yo‘nalishi - sifat ko‘rsatkichi mohiyati, uni baholash mezonlari, uning hisobini tashkil qilish va uni boshqarish tamoyillari, boshqaruv hisobining me‘yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish, boshqaruv hisobining schyotlari rejasini ishlab chiqish, byudjetlashtirishni yanada takomillashtirish, mas‘uliyat markazlari bo‘yicha segmentar hisobot tuzishni xalqaro standartlar talabi darajasida tashkil qilish, investitsiya loyihalari tahlilini joriy etishdir. Boshqaruv hisobining muhim tarmoqlari qatoriga buxgalteriya hisobida aks ettirilishi murakkab bo‘lgan hamda o‘ziga xos qator xususiyatlarga ega bo‘lgan, lekin, shu paytgacha juda kam o‘rganilgan – xo‘jalik yurituvchi subyektda sifatni boshqarish ham kiradi. Sifat – har qanday tadbirkorlik faoliyati natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko‘rsatilayotgan xizmatning eng muhim tavsifi (xarakteristikasi) hisoblanadi. Tarixan sifatni boshqarish ommaviy mahsulot ishlab chiqarishda statistik nazorat sifatida vujudga kelgan bo‘lib, u ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatining barqaror bo‘lishiga qaratilgan. Tarixga nazar solinadigan bo‘lsa, sifatni nazorat qiladigan maxsus bo‘limlar har bir xo‘jalik yurituvchi subyektda bunga qadar ham amalda mavjud bo‘lgan. Ammo nazorat obyekti bo‘lib xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqilgan mahsulot birligi

hisoblangan, xolos. Ommaviy ishlab chiqarishga o'tilishi har bir mahsulot birligini nazorat qilishning imkoniyatini butunlay cheklaydi. Shunga muvofiq sifatni baholash uchun tanlab nazorat qilishga va statistik usullardan foydalanishga o'tish zaruriyatga aylandi. Ana shu holat nafaqat ishlab chiqaruvchilar, balkim, olimlar oldiga ham mazkur muammo borasida tadqiqotlar olib borishga da'vat qildi.

Boshqaruv hisobining shakllanishi bilan buxgalter-analitikzimmasiga nafaqat xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxinikalkulatsiya qilish, balki korxona hisob siyosatini shakllantirish, byudjetlashtirish, loyihalar tahlili, segmentlar bo'yicha xarajat vadaromadlarni hisobga olish, ichki xo'jalik transfert baholarinio'rnatish, hisob tizimini kompyuterlashtirish kabilar hamyuklatildi. Hozirgi vaqtda boshqaruv hisobini qo'llashda ma'lum qiyinchiliklar mavjud. Ko'pgina hollarda buxgalterlar moliyaviy hisob va hisobot, soliqlar hisobi va hisoboti fan sifatida tan olinganligining obyektlari va subyektlari ma'lum bo'lganligiga qaramasdan buxgalterlarning ko'p vaqti shu masala bilan band bo'lib, boshqaruv hisobining samarali tizimini tashkil etish uchun vaqt yetishmasligini ta'kidlashadi. Sifatni boshqarish borasidagi birinchi izlanishlar XX asrning 30-yillariga to'g'ri kelgan bo'lib, u "Bell telefon laboratorz" xizmatchisi Shuartuga tegishlidir.³ U tomonidan shuningdek, sifatni boshqarishning statistik usuli taklif qilindi.⁴ Bunga 30-yillarda mutaxassislar tomonidan alohida e'tibor qaratildi. Mazkur masala borasida AQSh kompaniya va firmalari amaliyoti va tajribalarida e'tiborga molik ayrim jihatlar bor. Ikkinchi jahon urushi davrida AQSh hukumati ommaviy mahsulot ishlab chiqarish, xususan harbiy sohadagi mahsulotlar va ularni yetkazib berish muammosi bilan bevosita to'qnashadi. O'sha vaqtda AQSh hukumati buyurtmalari asosan xususiy xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bajarildi. Sababi, juda ishonchli va sifatli mahsulot ishlab chiqarish zaruriyati eng muhim masala bo'lgan. Katta hajmdagi ishlab chiqarish sharoitida sifatni samarali nazorat qilishni ta'minlash zarur edi. Aynan shundagina sifatni

---

³ Макино Т., Охаси М., Докэ Х., Макино К. Контроль качества с помощью персональных компьютеров. М.: Машиностроение, 1991.

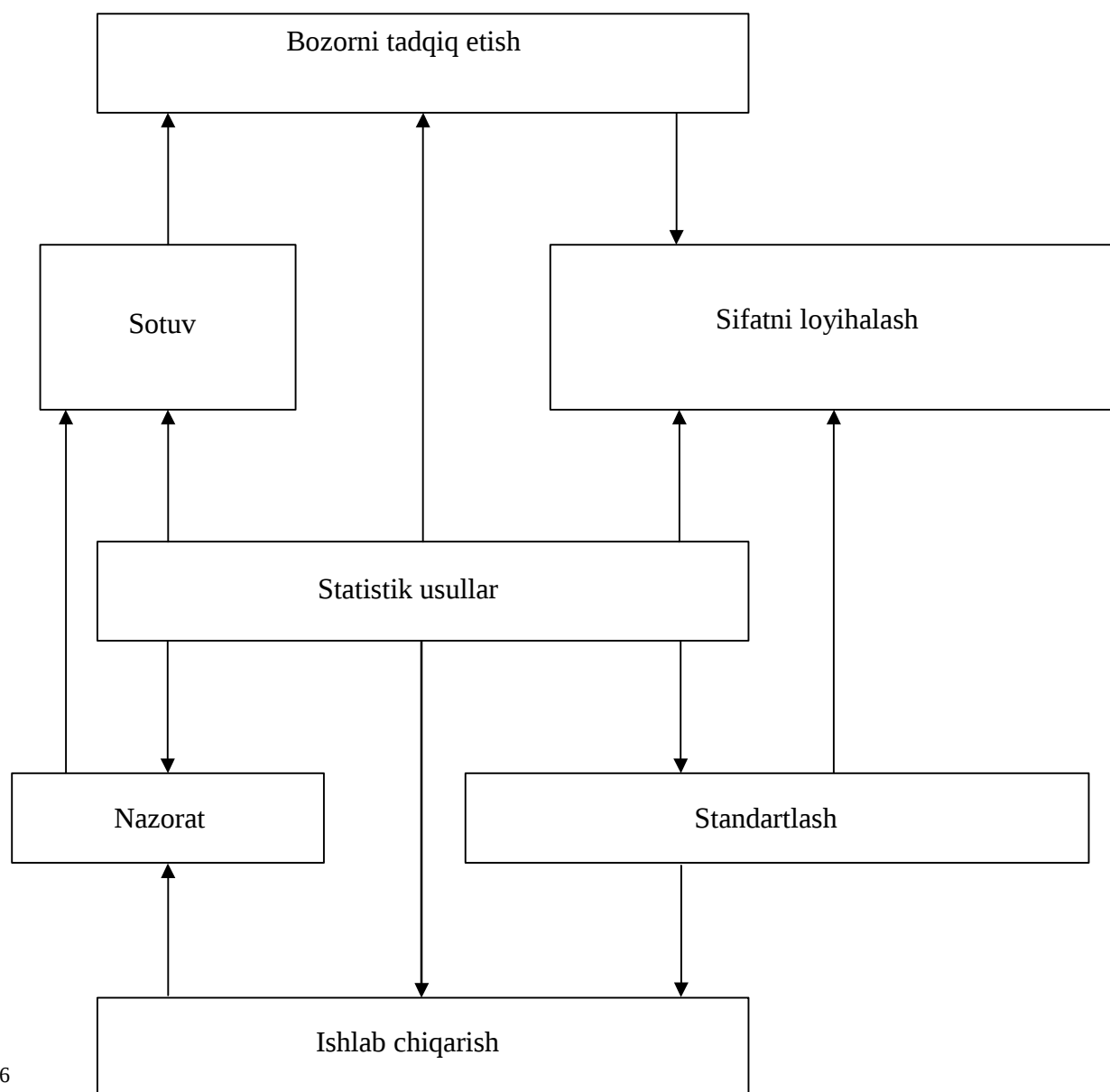
⁴ Шапиро В.Д. и др. Управление проектами. СПб.: ДваТри, 1996.

nazorat qilishning statistik usuli keng qo'llanildi. Nazoratning statistik usullari hamda sifatni boshqarishning shakllanishida, keyinchalik uning fan va amaliyot sifatida rivojlanishida Demingning o'rni katta.⁵ Demingning fikricha, sifatni statistik nazorat qilish ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida xaridorga zarur bo'lgan yuqori darajadagi tejamkor mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi yagona va muhim omildir. Statistik nazoratni esa statistik usullarni qo'llash orqaligina amalga oshirish mumkin, deb hisoblagan. U harbiy maqsadlardagi ishlab chiqariladigan mahsulotlarni statistik nazorat qilishda samarali qo'llanilgan usullarni xalq iste'moli mahsulotlari ishlab chiqarishga ham keng miqyosda qo'llashni ommalashtirdi. Deming tomonidan taklif qilingan usullar va nazorat tizimi ikkinchi jahon urushidan keyin xalq xo'jaligini qayta tiklashi zarur bo'lgan Yaponiyada katta samara bergan. Aniqrog'i, birinchi bor Yaponiyada jahonda eng rivojlangan sifatni boshqarish tizimi shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Urushdan keyingi Yaponiya sanoatida sifat nazorati juda past darajada edi. Deming Yaponiya va shu kabi rivojlangan davlatlar sanoatida sifatni boshqarishni takomillashtirishda muhim o'rin egalladi. U tomonidan ishlab chiqarish jarayoni bilan birga siklli qaytariladigan xo'jalik yurituvchi subyekt mahsuloti sifatini nazorat qilishning asosiy bosqichlari ajratib ko'rsatildi.

Deming sikli degan ibora barchaga ma'lum bo'lib, unda mahsulot sifatining statistik nazorati usullari o'rni va nazoratning asosiy bosqichlari ketma-ketligi aniqlab berilgan. (1.3.1-rasm.).

---

⁵ Шапиро В.Д. и др. Управление проектами. СПб.: ДваТри, 1996.

6

1.3.1-rasm. Deming sikli

1959 yil darajasida ayrim yapon mutaxassislari “sifat nazorati” atamasini sifatni boshqarish sifatida tushunish o‘rinli degan fikrda edilar. Bu esa tayyor mahsulot sifati nazorati bilangina chegaralanib qolmasdan, balki ishlab chiqarish va boshqaruvning barcha bosqichlarini nazorat qilishni anglatar edi.

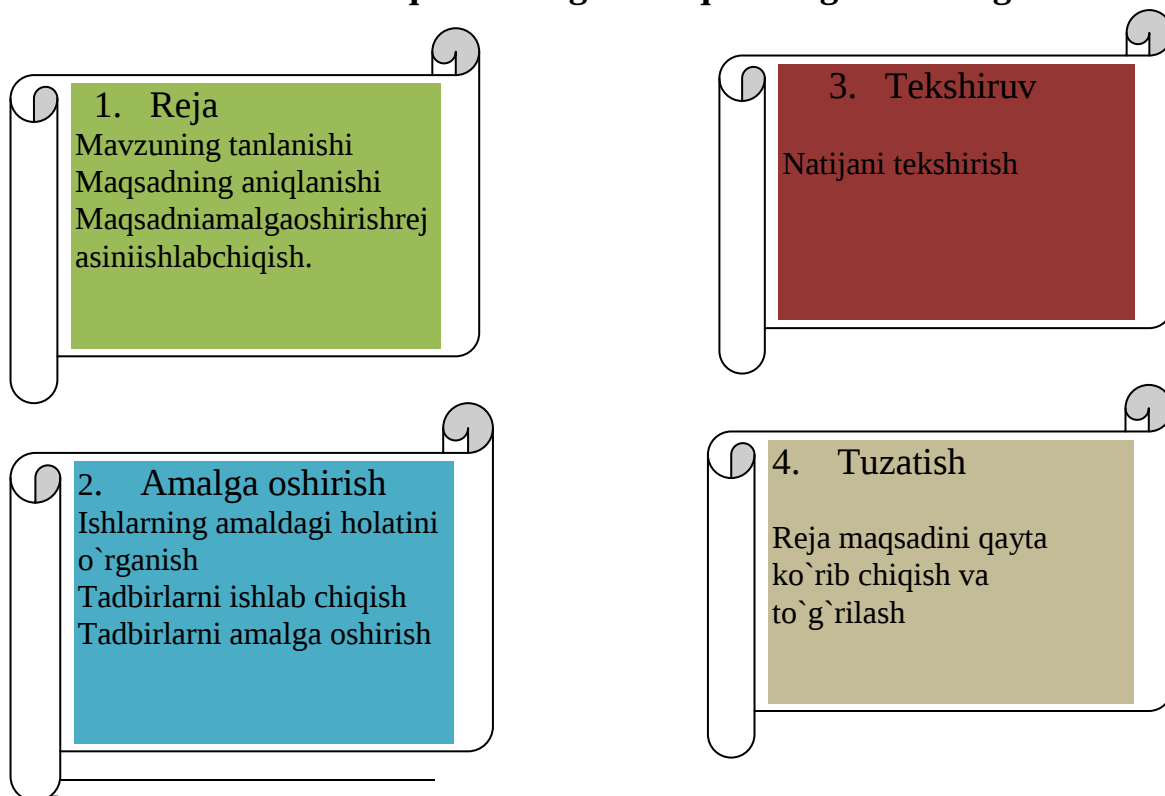
Aynan shu davrda A.V.Feygenbaum umumiy sifat nazorati to‘g‘risidagi tezisini yaratdi. (Total Quality Control – TQC).Feygenbaumning fikricha, umumiy sifat nazorati tamoyili shundan iboratki, bunday nazorat mahsulotga dastlabki

⁶PARDAYEVA.X., PARDAYEVAZ.A.” BOSHQARUV HISOBI” – Toshkent, 2014.264 b.

ishlov berishdan boshlanib, u iste'molchi talabini to'la qondirgan holda uning qo'liga tushishi bilan yakunlanadi. Shuningdek, Yaponiyada ham umumiy sifat nazorati keng qo'llanilganligini ko'rish mumkin. Tayyor mahsulotning oldingiday sifat nazorati shaklida bo'lgan Feygenbaumning umumiy sifat nazoratidan farqli o'laroq, Yaponiyada nazorat ilmiy uslublar darajasigacha rivojlandi hamda turli sohalarga – xizmat ko'rsatish, savdo, kadrlar bilan ishlash, qarorlar qabul qilish sohalariga, yoki boshqacha aytganda, barcha boshqaruv sikliga ommalashdi. Shuning uchun Deming ishlab chiqarish jarayoni nazorati sikliga nisbatan barcha boshqaruv jarayoniga qo'llaniladigan Deming sikli keng tarqaldi (2-rasm). Deming siklining amalga oshirilishi Yaponiyadagi sifat to'garaklari faoliyatining asosiy maqsadiga aylandi. Yaponiya sanoati standartlarida “sifat nazorati”, “sifatning statististik nazorati”, “umumiy sifat nazorati” atamalariga aniq ta'riflar keltiriladi.

Sifat nazorati – iste'molchilar talablariga mos keluvchi tovar va xizmatlarning tejamli ishlab chiqarishini ta'minlaydigan tadbirlar tizimi hisoblanadi.

Barcha boshqaruv sikliga tatbiq etiladigan Deming sikli⁷ 1.3.2-rasm.

⁷ PARDAYEV A.X., PARDAYEVA Z.A. "BOSHQARUV HISOBI" – Toshkent, 2014. 265b.

Sifatning statistik nazorati – statistik uslublardan foydalanuvchi zamonaviy sifat nazorati. Umumiy sifat nazorati deyilganda – firmaning barcha faoliyati qamrab olinishi inobatga olinadi. Ya'ni, u xo'jalik yurituvchi subyektning barcha xodimlari ishtirok etuvchi va hamkorlik qiluvchi sifat nazorati hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektda ishlab chiqarilgan mahsulot sifati unga qo'yilgan talabni qondirish darajasi bilan belgilanib, texnik shart-sharoitlar ko'rinishida shakllanadi. Lekin, mahsulot sifatini aniqlashdagi hal qiluvchi omil iste'molchi talablarini qondirish darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham mahsulotning sifatini aniqlashda nafaqat uning texnik sharoitlarga muvofiqligi darajasini, balki tovarning taqsimlanishi, ishlab chiqarishdan va sotishdan keyingi xizmat jarayonini ham hisobga olish zarur. Mahsulot ishlab chiqarish va sotishning barcha asosiy bosqichlari, shuningdek sotishdan keyingi davrdagi zaruriy texnik xizmatlar ham hisobga olinishi kerak. Iste'molchi tomonidan birinchi navbatda e'tibor qaratiladigan jihat - mahsulot sifatining, uning bahosiga mos kelishidir. Mahsulot sifati uning sotuv bozoridagi holatini va raqobatbardoshligini sezilarli darajada ta'minlab beradi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt mahsuloti rentabelli (foydali) bo'lishi uchun, ya'ni mahsulot o'z ishlab chiqaruvchisiga u reja qilgan foyda miqdorini keltirishi uchun, iste'molchi tomonidan uning ishlab chiqarish xarajatlari (tannarxi) qoplanishi hamda belgilangan foydani to'lashga roziligi zarur. Xo'jalik yurituvchi subyekt boshqaruv tizimining eng murakkab tuzilmasi ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifat boshqaruvi hisoblanadi. Mahsulotning yuqori sifatini ta'minlash uchun samarali nazorat tizimini yaratish lozim, unda kelayotgan xom-ashyoni nazoratidan tortib, to uni sotishdan keyingi xizmatni amalga oshirishgacha bo'lgan jarayon qamrab olinishi kerak.

Sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishning maqsadga muvofiq emasligi.

Ma'lumki, iste'molchi narxi yuqoriroq bo'lsa ham, uning talablarini to'liq qondiruvchi yuqori sifatli mahsulotni sotib olishni ma'qul ko'radi. Shu bilan birga, mashhur firma va xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuqori sifatli mahsulot va

xizmatlaridan foydalanish nufuzli hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqaruvchi firmaning tovar belgisi ma'lum qimmatga ega va alohida ahamiyat kasb etib, ko'p hollarda o'ziga xos sifat belgisi, uning kafolati ramzi hisoblanadi. Tovlar belgisi va texnologiyalarga litsenziyalar berilishi yoki sotilishi tizimi – franchayzing bugungi kunda ommalashgan. Uning mohiyati shundan iboratki, bozorda yuqori nufuzga ega bo'lgan firma iste'molchilarga noma'lum bo'lgan firmaga o'z texnologiyasidan va tovar belgisidan ma'lum miqdordagi tovar evaziga faoliyat yuritish huquqini beradi.

Yuqorida aytib o'tilganlardan tashqari, qilingan ishlarga muvofiq yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish foydasiga sifatsiz tovarlar ishlab chiqarmaslik sabablarini keltirib o'tiladi:

1. Sifati past mahsulotlar ishlab chiqarish moddiy yo'qotishlarga olib keladi. Haqiqattan ham, yomon sifatli mahsulotning rejadagi hajmda sotilmasligining yuqori darajada ehtimoli mavjud.

Hattoki, samarali o'tkazilgan reklama kompaniyasi birinchi iste'molchilarning tovar sifatiga nisbatan salbiy reaksiyasidan keyin ham muvaffaqiyatsizlikdan saqlab qololmaydi.

Tovar sotuvining to'liq bo'lmasligi uning ishlab chiqarishini norentabel bo'lishini ta'minlaydi. Ko'pincha tovarni ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarni ham qoplab bo'lmaydi.

Murakkab, qimmatbaho mahsulotlarni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan buyumlar sifatining pastligi yanada ko'p moddiy xarajatlarga olib keladi.

Birgina sifatsiz detal odamlarning katta kollektivi mehnatini yo'qqa chiqaradi, qimmatbaho ishlab chiqarishni norentabel qiladi.

2. Past sifatli mahsulot ishlab chiqarishning nomuvofiqligining yana bir muhim sababi ishlab chiqaruvchining javobgarligi hisoblanadi.

Sifatsiz ishlab chiqarilgan avtomobillar, samolyotlar, poezdlar odamlarning qurbon bo'lishiga olib keladi, sifatsiz oziq-ovqat mahsulotlari va dori-darmon vositalari iste'molchining sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi va h.k.

Ko'p mamlakatlarda past sifatli va belgilangan vazifani bajara olmaydigan tovarlar ishlab chiqaruvchi kompaniyalarga javobgarlik ko'zda tutilgan.

Sud da'volariga ko'ra, sifatsiz mahsulot ishlab chiqaruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar shunday turdagi (brak) mahsulot ishlab chiqarganligi uchun millionlab jarima to'lashadi.

Ko'plab firmalar o'zlarini hattoki sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishdan ham sug'urta qilishadi.

Sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish natijasida ko'rilgan moddiy zarardan tashqari, bunday mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalarga ommaviy axborot vositalari tomonidan sifatsiz tovar ishlab chiqarilgan holatlarni keng yoritgan holda ma'naviy zarar ham yetkaziladi. Bu narsa esa shunday kompaniyalarning obro'si (imidji)ga ham o'z ta'siri o'tkazadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqarilgan har qanday tovar, agar u belgilangan talablarga javob bermaydigan sifatsiz bo'lsa sudning da'vo obyektiga aylanishi mumkin.

3. Yuqoridagi ikki sababdan kam bo'lmagan yana bir muhim sabab – bu mijozlarni, ba'zida esa butun ishni ham yo'qotishdir.

Agarda, iste'molchi sotib olgan mahsulotining sifatidan qoniqmasa, keyingi safar ushbu xo'jalik yurituvchi subyektning xizmatiga murojaat qilmaydi. Shu narsa ma'lumki, iste'molchilar, mijozlar va shu kabilarni tovar va xizmatlar bilan ta'minlaydigan kompaniyalarini almashtirishga majbur qiladigan asosiy sabablardan biri ham aynan ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarning sifatsizligi bilan belgilanadi. Iste'molchisiz yoki mijozsiz, siz tomoningizdan chiqarilayotgan mahsulot yoki ko'rsatilayotgan xizmatga talabning yo'qligi esa mahsulot yoki xizmatlarni keng ko'lamda sotilishiga yo'l qo'ymaydi, o'z-o'zidan sotuvdan tushayotgan daromadlar rejaga nisbatan past darajada bo'lib qolaveradi.

Mahsulot yoki xizmatlarning raqobatbardoshligining yo'qolishi ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish imkonini bermaydi, bu esa o'z navbatida bankrotlikka yoki biznesni yo'qotishgacha olib kelishi mumkin.

4. Ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta'sir. Biror bir ishlab chiqarish uchastkasida chiqarilgan sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishning qisman yoki to'liq to'xtab qolishiga olib keladi. Sifatsiz tayyorlangan detal konveyerning to'xtashiga sabab bo'lishi mumkin. Buyumni konstruksiyalash va loyihalashdagi xatolar shunga o'xshash oqibatlarga olib keladi. Sifatsiz mahsulotlar ishlab chiqarilgandan keyin uni qayta ishlash zaruriyati tug'iladi, ishchilar shuningdek jihozlar bo'sh turib qoladi. Bular hammasi o'z navbatida xo'jalik yurituvchi subyekt uchun qator moddiy yo'qotishlarga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonida barcha jarayonlar ketma-ket va o'z vaqtida bajarilishi juda muhimdir. Hattoki, ishlab chiqarish bosqichida aniqlangan brak ishchilar va jihozlarni to'xtab qolishiga olib keladi, ularning har biri xo'jalik yurituvchi subyekt uchun yo'qotish hisoblanadi. Shuni aytish lozimki, yuqorida keltirilgan sabablar o'zaro bog'langan va ulardan har biri salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda boshqa sabablarni o'z ichiga oladi. Boshqaruv to'g'risidagi fanda teskari aloqa tamoyili yaxshi ma'lum, shuningdek salbiy teskari aloqa tamoyili ham amal qilib, u ma'lum salbiy ta'sir boshqa salbiy ta'sirni keltirib chiqarishdan tarkib topadi. Salbiy holat va ta'sirlarning bir-biriga to'g'ri kelishi xo'jalik yurituvchi subyekt boshqaruvining yo'qotilishiga, bu esa o'z navbatida halokatga olib kelishi mumkin. Biznesmen hech qachon o'z o'ylagan ishini oxiri yomon oqibatlarga olib keladigan yo'lga kirmaydi, chunki u bu ishni amalga oshirish uchun ancha mablag' sarflagan. Agar mavjud salbiy holatlar shunga majbur qilsa, ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko'rsatilayotgan xizmatning sifati pasayishiga yo'l qo'ymaslik uchun barcha imkoniyatlarini ishga solishi zarur. Sifatning eng ishonchli kafolati aniq tashkil etilgan nazorat bilan belgilanadi. Biznes rivojlanishining zamonaviy yo'nalishlari bu oddiy haqiqatni tasdiqlaydi. Aniqroq ifoda qilinadigan bo'lsa, xo'jalik yurituvchi subyektning barcha jarayonlarida sifat masalasi yuqori darajada tashkil qilingan bo'lsa ham, sifat ko'rsatkichlarining nazorati tashkil qilinmasa, u baribir samara bermaydi. Sifat nazorati xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining asosiy maqsadi bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonining barcha bosqichlarini qamrab olishi lozim. Har qanday buyumni ishlab chiqarish uni konstruksiyalash va

loyihalashdan boshlanadi. Har qanday mahsulot bozorda to'lovga qodir talab ko'rinishida qandaydir talabni qondirishi lozim. Ushbu buyumni loyihalashdan oldin aniq belgilangan talablar tizimi mavjud bo'lishi kerak. Busiz esa xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan chiqarilayotgan mahsulot realizatsiyasining amalga oshishi qiyin bo'ladi. Ushbu vazifani hal etish uchun bozorning marketing tadqiqotini o'tkazish, mavjud iste'molchilarning aniq talablarini belgilash va mahsulot ishlab chiqaruvchilar oldiga shunga mos ravishda vazifalar qo'yilishi lozim. Buyum (mahsulot)ni ishlab chiqarish loyihasi shunday bo'lishi kerakki, bir tomondan unga qo'yilgan talablarni qondirishi, ikkinchi tomondan esa sifatsiz (brak) mahsulot ishlab chiqarilishiga yo'l qo'yilmasligi lozim. Mahsulot ishlab chiqarishning har bir uchastkasini nazorat qilish bilan birga, sifat nazorati tizimini samarali ishlashini nazorat qilish ham muhimdir. Bu esa alohida olingan xo'jalik yurituvchi subyektda sifatni boshqarish darajasini keskin oshiribgina qolmasdan, balki xo'jalik yurituvchi subyektni sotib olish, xo'jalik yurituvchi subyektlarni birlashuvi yoki xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan taklif qilinayotgan loyihani investitsiyalash borasidagi qarorlar qabul qilishda xo'jalik yurituvchi subyektg va u ishlab chiqaradigan mahsulotga nisbatan ishonch darajasini belgilab beradi. Sifat nazoratini sifat boshqaruvi tizimining asosiy elementlaridan biri sifatida ikki bosqichda ko'rib chiqish zarur.

Birinchi darajada sifat boshqaruvi tizimining pastroq bosqichida brak detallarni aniqlash maqsadida tayyorlanadigan buyumlarning bevosita sifat nazorati amalga oshiriladi. Brak mahsulot qancha vaqtli aniqlansa, xo'jalik yurituvchi subyekt shuncha kam talofat ko'rishi mumkin. Bevosita tayyorlash jarayonida qimmatbaho buyumning birgina brak (sifatsiz) detali aniqlansa bir dollardan kamroq zarar ko'rilishi mumkin, bunday mahsulot ishlab chiqarishning keyingi bosqichlarida aniqlansa esa bir necha yuz dollar, bevosita iste'molchi tomonidan aniqlansa bir necha ming dollar zarar keltirishi mumkin.

Sifat nazoratining birinchi bosqichida mahsulot tayyorlashning cheklangan miqdori holatida har bir mahsulotni nazorat qilish mumkin, ommaviy ishlab chiqarishda esa faqatgina ishlab chiqarilayotgan mahsulotdan tanlov asosida sifat

nazoratini o'tkazish mumkin. Ushbu vaziyatda sifatsiz detallar partiyasini o'z vaqtida aniqlab beruvchi nazoratning statistik usullarini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ikkinchi darajada mahsulot sifati boshqaruvi tizimining yuqoriroq bosqichida butun kompaniyaning mol yetkazib beruvchilarga va buyurtmachilarga nisbatan ish uslubining tahlili zarur bo'ladi. Faqatgina mahsulot sifatining statistik nazorati usullaridan foydalanish yetarli emas. U mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, shuningdek sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatishning barcha bosqichlarida xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining tegishli jihatlari bilan mustahkamlanishi lozim. Yuqorida aytib o'tilganidek, sifatni boshqarish fani va amaliyotining asoschilaridan biri Demingning fikricha, biznesni samarali amalga oshirishda buyurtmachi shunday qoniqish hosil qilishi kerakki, unda keyingi buyurtmani kimga bajartirish borasida zarracha shubha qolmasligi zarur.

Buning uchun umumbelgilangan mezonlar bo'yicha mahsulot sifati yuqori darajada, uning narxi (bahosi) esa o'rtacha bo'lishi lozim. Bir qarashda bu shart-sharoitlar bir-biriga qarama-qarshidek tuyuladi. Lekin, amaliyotning ko'rsatishicha, mahsulot sifatining o'sishi uning qiymatining o'sishi bilan doim bog'liq bo'lmaydi. Sifatni oshishiga olib keluvchi holatlar:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulotning puxtalik bilan nazorat qilinishi, samaraliroq nazorat tizimining tatbiq qilinishi;
- sifatliroq (lekin, qimmat bo'lishi shart bo'lmagan) xom-ashyoni sotib olish;
- yanada takomillashgan ishlab chiqarish texnologiyasining qo'llanilishi va h.k.

Shu bilan birga, sifatli bajarilgan ish mahsulot tannarxini pasayishiga olib keladi, chunki brak (sifatsiz) buyumlar sonining pasayishi zararlarni kamaytiradi.

Bu esa o'z navbatida, mahsulot sifatining oshishi va bahosining pasaytirilishi pirovard natijada sotuv hajmining oshishiga, bozorlarni egallash va kengaytirishga, biznesni rivojlanishiga, yangi ishchi o'rinlari paydo bo'ladi.⁸

---

⁸PARDAYEV A.X., PARDAYEVA Z.A. "BOSHQARUV HISOB" – Toshkent, 2014 284 b.

II-BOB.KORXONA VA TASHKILOTLARDA BOSHQARUV HISOBINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYOB LOYIHALAR, DASTURLAR VA TIZIMLARDAN KENG FOYDALANISH USULLARI.

2.1 Boshqaruv hisobinirivojlanishdaxalqaro xorijiy tajribalar va ulardan foydalanish asoslari.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish ,ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va tashqi investitsiyalarning jalb qilinishi, boshqaruv hisobini takomillashtirish hamda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish zaruratini kuchaytirmoqda.Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini rivojlantirishda xalqaro xorijiy tajribalardan foyadalanish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.Boshqaruv hisobini yuritishda zamonaviy tizimlar bir qanchani tashkil etadi.Boshqaruv hisobini rivojlantirishda korxonalar faoliyatida ishlab chiqarish xarajatlarini optimal darajada kamaytirib, bozorbop va raqobatbardosh mahsulotlar ishlabchiqarish muhim ahamiyatga ega.Shu sababli, xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarishni boshqarish va mehnatni tashkil qilishda rivojlangan mamlakatlar amaliyotida foydalanilayotgan ilg'or usullardan biri sanalgan «JIT» «Just-in-time», ya'ni «Aniq muddatda») tizimini qo'llash ijobiy samara beradi.Boshqaruv hisobini yuritishning «JIT» tizimi XX asrning 70-yillarida Yaponiyada «Toyota» kompaniyasida joriy qilindi va «Kanban», ya'ni «Kartochka» yoki yozuvning vizual tizimi ma'nosida qo'llanilib kelinmoqda.⁹"Just in time" tizimi Yaponiya avtomobil kompaniyasi Toyotada ishlab chiqildi. Uning muallifi Tayishibvabir necha hamkasbi orqali "JIT" tizimi paydo bo'ldi. (oxir-oqibat ishlab chiqarish kompaniyasi vitse-prezidenti bo'ldi).JITning Yaponiyada yaratilgani ehtimol, Yaponiya juda cheklangan tabiiy resurslarga ega aholisi ko'p bo'lgan . JIT tizimi oddiy ishlab chiqarishni rejalashtirish bo'lib, natijada bajarilayotgan ishlar va inventarlarning eng past darajasi hisoblanadi. Aslida, JIT ishlab chiqarish jarayonining barcha jihatlarini, dizayndan tortib, mahsulotni sotish va sotishdan keyingi xizmatlarga qamrab olgan o'ziga xos falsafadir.Ushbu falsafa

---

⁹ Xasanov B.A.,Xashimov A.A.,”Boshqaruv hisobi”.,Darslik,Toshkent, 2013y. 75 b.

minimal darajada inventarizatsiyalash, minimal bo'shliq va eng kichik hujjat bilan ishlaydigan tizimni yaratishga intiladi.

JIT tizimidan foydalanadigan kompaniyalar sifat darajasiga yetishdi, bu esa kichik ishlab chiqarish maydonchalari bilan ishlashga va oldindan rejalashtirishga imkon beradi. Ushbu tizimlar juda ishonchli, samarasizligi va uzilishlarning asosiy manbalari chiqarib tashlanadi, va xodimlar nafaqat tizimda ishlash uchun emas, balki uni doimiy ravishda takomillashtirish uchun ham o`qitiladi.

JIT tizimi - ehtiyot qismlar va tarkibiy qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarning minimal inventarizatsiyasidan foydalangan holda keng ko'lamli ishlab chiqarishga erishish bo'yicha yagona tadbirlar kompleksi.

Ikkinchi jahon urushi Yapon rahbariyati sanoatlashtirish tufayli to'liq ish bilan, erishish uchun maqsad qilgan so'ng bozorning afzalliklarini olish strategiyasi muayyan sohalarga qaratilgan. Yaponiyaliklar shuningdek, mahsulot sifatini oshirish va ularning ishonchliligini oshirish ustida ish olib bordi va raqiblarini ortda qoldirishdi. Shuningdek, hozirgi vaqtda bu tizimdan jahonning sanoati rivojlangan ko'pchilik mamlakatlarida muvaffaqiyatli foydalanilmoqda. «JIT» tizimining muhim xususiyati; mahsulotlarni yirik turkumlarda ishlab chiqarishdan voz kechish buning o'rniga uzluksiz buyurtma olingan vaqtdan boshlab mahsulot ishlab chiqarish hisoblanadi. Mazkur tizimning asosiy maqsadi barcha ortiqchaxarajatlarni bartaraf qilish va korxonaning ishlab chiqarish quvvatlaridan unumli foydalanishni ta'minlashdir. Ushbu tizim «mahsulotni unga talab bo'lgandagina ishlab chiqarish», «faqat xaridorning buyurtmasi bo'yicha ishlab chiqarish» kabi tamoyillarga asoslanadi, bu esa mahsulot (ish va xizmat)larga bo'lgan talabni har doim taklif bilan ta'minlashga xizmat qiladi. «JIT» tizimida ishlab chiqarish sexlari va bo'linmalari mayda-mayda turkum buyurtmalar bilan ta'minlanadi hamda donalab mahsulot ishlab chiqarish boshlanadi. Bu tizim qo'llanilganda korxonada tovar-moddiy zaxiralarining me'yoridan ortiqchasining mavjud bo'lishi salbiy holat hisoblanadi. Sababi, ularni saqlashga ortiqcha xarajatlar talab etiladi, shuningdek, moddiy zaxiralarning to'planib qolishi va moliyaviy resurslarning harakatsiz turishi korxona faoliyati samaradorligini

so'ndiradi va raqobatbardoshligini susaytiradi. Bu tizimda ishlab chiqarish jarayonida muomalalarning qat'iy ketma-ketligi ta'minlanib, detallar, qismlar va materiallar faqat foydalanish zaruriyati tug'ilgandagina xarid qilinadi." JIT " hisob tizimi ishlab chiqarilayotgan turkum miqdorini, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ini kamaytirish, tovar-moddiy zaxiralari hajmini eng kam darajaga keltirish va ishlab chiqarish buyurtmalarini oylar hamda haftalar bo'yicha emas, balki kunlar va soatlar bo'yicha bajarishni ko'zda tutadi. Ushbu tizimni qo'llash vaqtida korxona xarajatlarining bir qismi bevosita doimiy xarajatlar guruhidan o'zgaruvchan xarajatlar tarkibiga o'tadi. Natijada, ma'muriy xarajatlar kamayib, bo'linmalarimga o'z faoliyatlari natijalari uchun javobgarligi, o'z navbatida esa moddiy manfaatdorligi ham ortadi. Masalan: «JIT» tizimi bo'yicha ishlab chiqarishni tashkil etish sharoitida ishlab chiqarish liniyalarida ishchilar texnik xizmat, ta'mir va sozlash ishlarini ham bajarishlari kerak bo'ladi, aslida ularni boshqa ishchilar bajarishlari va bilvosita xarajatlarga kiritishlari lozim edi. Bu holat mahsulot birligi tannarxining aniqligini oshirishga imkon beradi." JIT "tizimini qo'llash xizmat sifatini ko'tarishga va bahoni aniq belgilashga imkoniyat tug'diradi, ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish jarayonini soddalashtiradi, mahsulot sifatini yaxshilash, an'anaviy boshqarishda menejerlarga yordam beradi. Bu jarayonning soddalashishi ishlab chiqarish hisobi tizimini bahoni boshqarish tizimiga aylantiradi. «JIT» hisob tizimida materiallar va tugallanmagan ishlab chiqarish hisobi bitta yaxlit schyotda olib boriladi. Bunday sharoitda materiallar, ombordagi zaxiralar ustidan nazorat uchun alohida schyotdan foydalanish o'z dolzarbliginiyo'qotadi.«JIT» hisob tizimida materiallar va tugallanmagan ishlab chiqarish hisobi bitta yaxlit schotda olib boriladi. Bunday sharoitda materiallar, ombordagi zaxiralar ustidan nazorat uchun alohida schotdan foydalanish o'z dolzarbligini yo'qotadi. O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining 21-sonli milliy standartiga binoan moddiy boyliklar harakati bo'yicha buxgalteriya yozuvlari quyidagi tarzda amalga oshiriladi:

1. Pudratchilardan moddiy zaxiralarning kelib tushishi:

Debet - «Materiallar hisobi» schotlari.
Kredit- «Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadiganshotlar» schoti.

2. Tovar-moddiy zaxiralar omborxonadan ishlab chiqarishga berildi:

Debet - «Asosiy ishlab chiqarish» schoti.
Kredit - «Materiallar hisobi» schotlari.

3. Tayyor mahsulotlar omborga qabul qilindi:

Debet - «Tayyor mahsulotlar hisobischoti.
Kredit - «Asosiy ishlab chiqarish» schoti.

4. Tayyor mahsulotlarni jo`natish va sotish:

Debet - «Sotilgan mahsulot (ishlar. xizmatlar) tannarxi hisobi schoti.
Krcdit - «Tayyor mahsulotlar hisobi schoti.

Ko'plab firmalar sotib olishni tashkil etishda materiallarni xarid qilish bahosidan chetlanishlar hisobiga asosiy e'tiborni qaratadi. Tegishli chegirishlar bilan katta miqdordagi materiallarni yoki past sifatli mahsulot sotib olish hisobiga, odatda, hisob-kitob bahosidan maqbul tarzda chetlanishlarga erishiladi. "JIT" hisob tizimisharoitida esa faqatgina sotib olish baholari darajasiga emas, balki materiallarning sifatiga, nafililigiga va umumiy qiymatiga katta e'tibor beriladi. Ishlab chiqarish an'anaviy tashkil etilgan ko'plab korxonalarda boshqaruv hisobi sohasidagi muammolarning aksariyat qismi mehnat va boshqa xarajatlar bo'yicha normativ xarajatlar hisobini joriy etish, shuningdek, ular bo'yicha chetlanishlar hisobini yuritishni tashkil qiladi. "JIT" hisob tizimi bo'yicha ishlaydigan kompaniyalarda «ishchi kuchi va qo'shimcha xarajatlar bo'yicha chetlanishlar hisobiga e'tibor susayadi. Chetlanishlar tahlilidan foydalanish korxona darajasida saqlanib qoladi, biroq har bir muayyan hodisa uchun chetlanishlarning mutlaq ahamiyati nuqtayi nazaridan asosiy e'tibor ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishning ma'lum tendensiyalari hisobiga o'tadi. Hisobning an'anaviy tizimida bilvosita xarajatlarga kiritiladigan ko'pgina xarajatlar "JIT" hisob tizimida bevosita xarajatlar tarkibiga kiritiladi. (2.1.1-jadval)

2.1.1- jadval

No	Xarajatlarning turlari	Xarajatlarning turlari

Bevosita va bilvosita xarajatlarni tasniflanishi.¹⁰

---

¹⁰ Xasanov B.A., Xashimov A.A., "Boshqaruv hisobi", Darslik, Toshkent, 2013y. 78 b.

		Hisobning an'anaviy yizimida	" JID" hisob tizimida
1	Mehnat xarajatlari	Bevosita	Bevosita
2	Moddiy xarajatlar	Bevosita	Bevosita
3	Materiallarni qayta ishlash	Bilvosita	Bevosita
4	Ta'mirlash va texnik xizmat	Bilvosita	Bevosita
5	Energiya taminoti	Bevosita	Bevosita
6	Joriy xarajatlar	Bilvosita	Bevosita
7	Sifat kuzatuvi	Bilvosita	Bevosita
8	Binolar va inshootlar amortizatsiyasi	Bilvosita	Bilvosita
9	Sug`urta to`lovlari, soliqlar va yeg`imlar	Bilvosita	Bilvosita
10	Binolar ijarasi	Bilvosita	Bilvosita
11	Texnologik jihozlar amortizatsiyasi	Bilvosita	Bevosita
12	Ishlab chiqarishga xizmat ko`rsatish.	Bilvosita	Bilvosita

Bundan tashqari, ishlab chiqarish samaradorligining e'tirofetilgan an'anaviy ko'rsatkichlari (masalan, mahsulot ishlabchiqarish normasining bajarilishi va uskunalardan foydalanishkoeffitsienti) «JIT» hisob tizimidagi bahoni boshqarish tamoyillaridoirasiga kiritilmaydi. Bunday nomuvofiqlik quyidagilarga sabab bo`ladi:

1) korxonaning rejalashtirilgan zaruriy ehtiyojlarini inobatgaolmasdan moddiy boyliklar zaxiralarining ortiqcha to'planishigasabab bo'ladi;

2) me'yoriy ko'rsatkichlar asosida samaradorlikni baholash natijasida sotish hajmi va mahsulot sifatiga qaraganda ishlab chiqarish hajmining ustuvorligiga bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi. "JIT" hisob tizimi quyidagi ko'pgina afzalliklarga ega:

- "JIT" ni qo'llash tovar-moddii zaxiralarining ortiqcha to'planib qolishining oldini oladi;
- korxona faoliyatida "JIT" hisob tizimidan foydalanish olingan buyurtmalarni bajarilish imkoniyatlarini oshiradi, chunki bunda materiallarni xarid qilish va saqlashga kam vaqt sarflanadi. Buyurtmalarni bajarish jarayonining soddalashishi aylanma mablag'larning ham ancha tejalishini ta'minlaydi. Bunday sharoitda ishlab chiqarish grafigi bo'yicha ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi qisqaradi. Bu holat esa korxonaga bozor konyunkturasitalablaridan kelib chiqqan holda vaqtdan yutishga imkon beradi. Bunda korxonaga foydali bo'lgan va bozorgir mahsulotlar ishlab chiqarishga tezkor o'tish munosabati bilan mayda turkumli mahsulotlarni ishlab chiqarishning ham yuqori moslashuvchanligiga erishiladi. Mazkur tizimni joriy etishda mahsulot sifatining yaxshilanishi kuzatiladi. Buyurtma berilgan mahsulot miqdori katta bo'lmagan sifat bilan bog'liq muammo tez hal bo'ladi va tuzatishlar zudlik bilan kiritiladi.

Yuqoridagilardan tashqari "JIT" hisob tizimining boshqa afzalliklari ham mavjud:

- tovar-moddii zaxiralarining to'planib qolish xavfi kamayadi;
- materiallar va tayyor mahsulotlar zaxiralari uchun omborxonalarda saqlashga sarflanadigan ma'muriy xarajatlar qisqaradi;
- mahsulot sifatini oshirish hisobiga asosiy material xarajatlari qisqaradi;
- yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish tufayli zarar ko'rishehtimoli va qayta ishlash xarajatlari kamayadi.

Shu bilan birga "JIT" hisob tizimi ishlab chiqarish hisobi xususiyatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Uni qo'llash orqali bilvosita xarajatlarni kamaytirishga e'tibor kuchayadi. Bunday hol xarajat turlari o'rtasida turli taqsimot bazalaridan foydalanish zaruratini kamaytiradi, shu bilan birga xarajatlar kalkulyatsiyasining aniqligi ortadi.

Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilishda, «Direkt-kosting» tizimi boshqaruv hisobini tashkil etishning asosiy

tizimlaridan biri hisoblanadi. Kalkulatsiya qilishning milliy tizimining nazariyasi va amaliyoti rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qo'llanilayotgan boshqaruv hisobining tashkiliy tizimlarini o'rganishga muhtoj. Bunday tizimlardan biri to'g'ri xarajatlar bo'yicha mahsulotning tannarxini kalkulatsiya qilish tizimi hisoblanadi.

O'zgaruvchan xarajatlarni hisobga olish tizimi AQShda Buyuk depressiya davrida vujudga keldi va 50-yillarda keng tarqaldi. Buyuk depressiyadan oldin (1928 y) tayyor mahsulotning qoldiqlari to'liq xarajatlar bo'yicha hisoblangan tannarx bo'yicha baholanadigan edi. Depressiya realizatsiya qilinmagan mahsulotning katta zaxiralarini yaratishga olib keldi, to'liq xarajatlar bo'yicha baholash esa, o'sha davr tahlilchilarining fikricha foydani sun'iy buzishga olib kelgan. Ishlab chiqarishning hajmi va foydaning miqdoridan holi bo'lgan doimiy xarajatlarning hisobi daromadning qiymatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Tahlilchilarning fikricha, sarflangan xarajatlarning qaytishini va ishlab chiqarishning hajmini xarajatlar va foydalar aloqasi orqali hisoblash lozim. Bu aspektda, o'xshashlikka ega bo'lgan o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lish foydasiz deyilgan va egrilar bilan o'xshashlikka ega bo'lgan doimiy xarajatlarga ajratishga ijozat etilgan. Xarajatlarning yangi tizimi "direkt-kosting" nomini oldi.

Boshqaruv hisobini yuritishda "direkt-kosting" tizimning mazmuni- korxona ishlab chiqarish xarajatlarini kalkulatsiya qilish uslubini ko'rib chiqishda 1936-yilda Djonatan Xarris tomonidan kiritilgan "direkt-kosting reja" mazmuniga asoslanadi. Daromadlar va zararlar to'g'risidagi oylik hisobotning mazmunida oddiy ishlab chiqarish xarajatlari va egri ustama sarflarni chegaralash boshladi. Ishlab chiqarish sarflarini differentsiatsiyalash daromadning hajmini, mahsulot realizatsiyasi hajmining bog'langanligini aniqlashga va tannarxni boshqarishga yordam berdi. Shunday qilib, bu tizimning mazmuni quyidagiga olib kelindi: to'g'ri xarajatlar tayyor mahsulotlarning turlari bo'yicha umumlashtiriladi, egri xarajatlar esa alohida hisobotda to'planadi va ular vujudga kelgan davrning umumiy moliyaviy natijalariga olib boriladi. Agar har bir buyum bo'yicha tushgan daromad summasidan bu buyum bo'yicha sarflangan o'zgaruvchan xarajatlar chiqarib

tashlansa unda buyum bo'yicha brutto-daromad olamiz. Hamma buyumlar bo'yicha olingan brutto-daromadni jamlab doimiy xarajatlarning umumiy summasini qoplash uchun mo'ljallangan daromadning umumiy qiymatini olish mumkin.

Direkt-kosting tizimidagi amaliy izlanishlar xarajatlar bo'linishining shartlilikini ko'rsatadi. Bir subyektda qabul qilingan yo'l qo'yishlar natijalarni hisoblab chiqishda hisoblanishi kerak. Direkt-kosting tizimi bo'yicha tannarxni kalkulyatsiya qilish ishlab chiqarishning turli hajmida doimiy sarflarning o'zgarmas qiymatini ko'zlaydi, shuning uchun boshqaruv hisobida asosiy e'tibor doimiy sarflarga qaratiladi. Subyekt va tizimli bo'linmalarning rahbarlari bu xarajatlarni boshqarishning nazorat funksiyalarini kuchaytiradilar.

Direkt-kosting tizimi bir necha farqlovchi xususiyatlarga ega: birinchisi- ishlab chiqarish xarajatlarning o'zgaruvchan va doimiyga ajratish; ikkinchisi- mahsulot tannarxini cheklangan xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish; uchinchisi- foydalar haqidagi hisobotlarni tuzishning ko'p bosqichligi. Birinchi bosqichda tayyor mahsulotni ishlab chiqarish hajmining to'g'ri (o'zgaruvchan) xarajatlar bilan aloqasi o'rnatiladi, alohida turdagi mahsulotni ishlab chiqarishning rentabelligi aks ettiriladi. Ikkinchi bosqichda bitta schyotda umumlashtirilgan egri (doimiy) sarflar bir turdagi mahsulot realizatsiyasidan olingan qo'yilma bilan taqqoslanadi. Natijada butun ishlab chiqarish va realizatsiyaning rentabelligini aks ettiradi. Shunday qilib, bu tizim realizatsiyaga qaratilgan. Realizatsiyaning hajmi qancha ko'p bo'lsa subyekt shuncha ko'p daromad oladi. Tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish faqat o'zgaruvchan (to'g'ri) xarajatlar bo'yicha baholanadi. Baholashning bunday tizimi subyektlarda realizatsiyani ko'paytirishning yangi imkoniyatlarini izlashga qiziqish uyg'otadi. Subyektlarda direkt-kosting hisobi tizimi har-xil tartibda tashkil etilishi mumkin. Bu yerda ikkita avtonom va integratsiya yondashish ishlatiladi. Xarris tizimi boshqaruv va moliyaviy hisob integratsiyasiga asoslangan. Boshqaruv va moliyaviy hisobning umumiy tizimi bosh kitobda hamma ichki oborotlarni aks ettirishni ko'zlaydi.

Hisob yuritishning monistik (integratsiyalangan) tizimining murakkabligi, hisob muomalalarining katta hajmi bilan farq qiladi, ko'p hollarda qimmat va oddiy

emasligi bilan ajralib turadi. Ko'p hollarda integratsiyalashgan tizim boshqaruv hisobi prinsipiga, ya'ni tijorat sirlarini saqlashga rioya qilmaydi (buzadi).

Foydalar to'g'risidagi hisobotni tuzishni ko'p jarayonlik asosida marjinal foydalar haqidagi hisobot yotadi. Direkt-kosting tizimidagi foyda va sarflar haqidagi taxminiy hisoboti quyidagi jadvalda keltirilgan.(2.1.3-jadval)

2.1.2-jadval

Marjinal daromad usuli bo'yicha daromadlar va sarflar to'g'risidagi hisobot

№	Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'm
1	Realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi	5700
2	O'zgaruvchan xarajatlar	3300
3	Marjinal foyda (1qator-2 qator)	2400
4	Doimiy sarflar	1370
5	Sof foyda (yoki zarar) (3 qator -4 qator)	1030

Keltirilgan hisobda ikki pog'onamavjud: yuqori- marjinal daromad; pastki- hisobda bosqichlar bo'yicha jarayonlarni o'ldiriladigan so'f foyda. Agar o'zgaruvchan xarajatlarni ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga bo'lsak mazkur hisobot uch bosqichda tuziladi. Birinchi bosqichda marjinal foyda mahsulot realizatsiyasidan tushgan pul bilan o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Uchinchi bosqichda jamlama marjinal foyda bilan doimiy xarajatlar summasini taqqoslash yo'li bilan sof foyda (yoki sof zarar) hisoblanadi. Keyin hisobotning pog'onaliligini doimiy xarajatlarni shartli-doimiy va shartli-o'zgaruvchanlarga bo'lish bilan ko'paytirsa bo'ladi. Ayrim hollarda pog'onalar xarajatlar va foydalarni guruhlashning boshqa belgilarini ko'zda tutishi mumkin. Masalan, aniq buyumlar yoki buyumlar guruhiga to'g'ri munosabatga ega bo'lgan doimiy xarajatlarning guruhlanishi; doimiy xarajatlarning hududlar, sotuv segmentlari yoki taqsimlash kanallari bo'yicha bo'linmalarini nazarda tutadi.

O'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha tannarxni kalkulyatsiya qilish doimiy xarajatlar, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir turiga foyda olish uchun qo'yilmalar,

mahsulot chiqarishning assortimentiga rioya qilish ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlaydi. Bunday kalkulyatsiyalar mas'uliyat markazlari tomonidan nazorat qilinmaydigan xarajatlarni, daromadli va daromadsiz muomalalar o'rtasidagi farqni, me'yorlarga nisbatan xarajatlarning hulqini aniqlaydi. Nazoratning asosiy prinsipi bog'liqlik bo'ladi: material - jonli mehnat - ustama sarflar.

Bunday maqsadlarda xarajatlarning nazorat koeffitsiyentini hisoblashning oddiy ko'rinishida foydalaniladi:

- to'g'ri yoki o'zgaruvchan (olib borilgan –olib borilmagan) ustama sariflari
- asosiy materiallar jonli mehnat sariflari (birlamchi xarajatlar)

Mahsulot tannarxini o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilishning boshqa muhim momenti bo'lib kalkulyatsiyani hajm va daromadning muqobil nisbatini hisoblash uchun ma'lumotni shakllantiruvchi ishlab chiqarishning zararsizlik tahlili bilan aloqasi hisoblanadi.

Korxona va tashkilotlarida xarajatlarning samarali boshqarish tizimlarida xalqaro xorijiy tizimlar «Direkt-kosting» hisob usuli (oddiy va rivojlangan), «Standart-kost» hisob usuli, ABC «Activity- Based Costing» xarajatlarning funksional hisob usuli, SCA «Strategic Cost Analysis» xarajatlarni strategik tahlil qilish usuli bo'yicha mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, uning afzalligi, kamchiligi, samarali qo'llanish sohasini qiyosiy tahlili va ularning sut sanoatida qo'llash imkoniyatlari, (2.1.3-jadval).

2.2 O`zbekistonda boshqaruv hisobi tizimlaribo`yicha korxona va tashkilotlarning moliyaviy natijasini aniqlashva kalkulyatsiyasi qilish.

O'zbekistonda mustaqillik yillarigacha mahsulotning to'liq tannarxini kalkulyatsiya qilish O'zbekiston buxgalteriya hisobi uchun an'anaviy hisoblangan. Undagi hisob mahsulotning to'liq tannarxi haqidama'lumotlar olishga qaratilgan. Bu variantda mahsulot tannarxi doimiy va o'zgaruvchan, asosiy hamda qo'shimchalarga, bevositava bilvosita, uzluksiz ishlab chiqariladigan va davriyga bo'linishidan qat'i nazar, unga korxonaning barcha xarajatlari kiradi. Bevosita mahsulotga aloqador

bo'lmaydigan xarajatlar hisobot davrimobaynida yig'ib-taqsimlovchi schyotlarda to'planadi, so'ngra hisobsiyosati bo'yicha tasdiqlangan bazaga mutanosib ravishda mahsulottannarxiga o'tkaziladi, biroq bu variantda mahsulot birligi tannarximahsulotning ishlab chiqarish hajmi o'zgargandao'zgarishi hisobgaolinmaydi. Agar korxona mahsulot ishlab chiqarish va sotishni kengaytirsamahsulot birligi tannarxi pasayadi, agar korxona mahsulot ishlabchiqarish hajmini qisqartirsa, tannarx o'sadi. Boshqaruv hisobining zamonaviy tizimlari bo'yicha "Buxorosut" ochiq turdagi qo'shma korxonasining malumotlari asosida sut maxsulotlarini ishlab chiqarish kalkultatsiya qilindi. (2.2.1-jadval).

Ushbu jadvalda “Buxorosut” ochiq turdagi qo`shma korxonasining sut maxsulotlarini ishlab chiqarish kalkulasiya qilindi. Unda xarajatlarni me'yorlashtirish, rejalashtirish, hisobga olish va nazorat qilishning soddalashtirilganligi, mahsulot tannarxini aniqlashning oddiy va soddaligi, baholarning quyi chegarasini belgilash imkoniyati, mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajmini, ishlab chiqarish va moliyaviy dastaklar samarasini, moliyaviy chidamlilik zaxirasini aniqlash imkoniyatlari, nazoratning samarali tizimi, faoliyat turlari bo'yicha xarajatlarni guruhlash imkoniyati, mahsulot tannarxi tarkibida

o'zgaruvchan xarajatlarning salmog'i yuqori bo'lishi ta'minlanib, buyurmalar soni va maxsulot assortimentining oshirib yuborilmasligini nazorat qiladi, iste'mol qiymati (xaridorning yutug'i)ni shakillantirish zanjiri yordamida raqobatchilar ustidan barqaror mavqeyga ega bo'lish, normativlarning yuqori darjada asoslanganligi va ustama xarajatlarini taqsimlashning oqilona usuli tanlanganda ushbu tizimni barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun qo'llash imkoniyati mavjud.

O'zbekiston korxonalarida «Direkt-kosting» tizimini turli variantlarda qo'llashimkoniyati mavjud. Bevosita xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiyalashniko'zda tutuvchi klassik «Direkt-kosting» tizimida xarajatlarnikalkulyatsiyalash o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha amalga oshiriladi.Bunda ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona va to'liq quvvatibo'yicha foydalanish xarajatiarini kalkulyatsiyalash jarayoniga barchao'zgaruvchan xarajatlar hamda umumishlab chiqarish xarajatlarningbir qismi kiradi. Bularning barchasi ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsientiga muvofiq aniqlanadi.«Direkt-kosting» tizimida xarajatlarni hisobga olishda «Shahrixonsut» hissadorlik jamiyatiningmoliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan foydalanamiz.(2.2.2-jadval).

**«Shahrixonsut» hissadorlik jamiyatiningmoliyaviy natijalar 2.2.2-jadval
to'g'risidagi hisoboti,**

Ko'rsatkichlar nomi	Satr kodi	O'tgan yilning shu davrida		Hisobot davrida	
		Daromadlar (foyda)	Xarajatlar (zarar)	Daromadlar (foyda)	Xarajatlar (zarar)
1	2	3	4	5	6
Mahsulot(ish,xizmat)lar	010	430028	X	463114	X

Valyuta kursining farqi	140	-	-	-	-

ni sotishdan tushgan tushum					
Qo`shilgan qiymat solig`i	020	X	71671	X	16988
Aksizlar	030	X	-	X	-
Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushgan tushum(010-020-030-040)	050	358357	X	446126	X
Sotilgan mahsulot(ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi	060	X	288916	X	384892
Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija(050-060)	070	69441	-	61234	-
Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushgan tushum	010	430028	X	463114	X
Qo`shilgan qiymat solig`i	020	X	71671	X	16988
Aksizlar	030	X	-	X	-
Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushgan tushum(010-020-030-040)	050	358357	X	446126	X
Sotilgan mahsulot(ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi	060	X	288916	X	384892
Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija(050-060)	070	69441	-	61234	-
Boshqa olingan va to`langan foizlar	135	-	-	-	-

2.2.2-jadvalning davomi

Moliyaviy faoliyat bo`yi chaboshqadaromadlar va xarajatlar	145	23580	18036	38862	21752
Umumxo`jalik faoliyatining foydasi (zarari), (110+120+125+130+140+145)	150	29431	-	39958	-
Favqulotda foyda va zarar	160	11233	-	-	-
Daromad (foyda) solig` to`lagunga qadar foyda (zarar), (150-180)	170	40664	-	39958	-
Daromad (foyda) dan soliq	180	X	11316	X	34199
Yuqoridagi moddalarga kirmaydigan boshqa soliq va ajratmalar	190	X	2348	X	328
Hisobot davridagi sof foyda (zarar), (170-180-190)	200	27000	-	5431	-

“**Shaxrixonsut**” korxonasining moliyaviy natijalari orqali “Direk-kosting “ va maxsulotlarning to`liq tannarxini hisoblash tizimlari bo`yicha korxona moliyaviy natijasini aniqlashning qiyosiy ko`rinishi.(2.2.3-jadval).

2.2.3-jadval

«Shahrixonsut» H J ning malumotlari asosida «Direkt-kosting» va mahsulotning to'liq tannarxini hisoblash tizimlari bo'yicha korxona moliyaviy natijalarini aniqlash.

№	Direk-kosting tizimi bo'yicha	Summa	№	To'liq tannarx usuli bo'yicha	Summa
1	Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan tushgan tushum	358357	1	Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan tushgan tushum	35857
2	O'zgaruvchan xarajatlar (sotilgan mahsulot (tovar, ish, xizmat) larning tannarxi.	288916	2	Sotilgan mahsulotlarning to'liq tannarxi	334484
3	Marjinal daromad (mahsulot tovar, ish, xizmat)larning sotishning yalpi foydasi (zarar)	69441	3	Asosiy (operatsion) foyda (zarar)	23873
4	Doimiy xarajatlar (davr xarajatlari)	45568	4		
5	Asosiy (operatsion) foyda (zarar)	23873	5		

Jadval ma'lumotlari moliyaviy natijani aniqlash tartibidan kelib chiqib «Direkt costing» hisob tizimi va mahsulotlarning to'liq tannarxio'rtasidagi farqli jihatlarni ifoda etadi.

2.3. Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini yuritishda zamonaviy, jahon standartlariga javob beradigan buxgalteriya dasturlari.

Korxona va tashkilotlarda bugungi kunda boshqaruv hisobini rivojlantirishda jahon standartlariga javob beradigan buxgalteriya dasturlaridan keng foydalanilmoqda. Ulardan 1C, 1UZ va BEM buxgalteriya dasturlari korxona va tashkilotlarda eng ko'p qo'llanayotgan dasturlardan biri hisoblanadi.

“1UZ Buxgalteriya. Mini” milliy dasturi

O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati ya'ni hozirda Yoshlar ittifoqi nomi bilan ish olib borayotgan va BePro Norma tomonidan buxgalteriya hisobotini yuritish uchun mo'ljallangan “1UZ Buxgalteriya. Mini” milliy dasturini yaratildi. Bu endi faoliyatini boshlagan tadbirkorlar, buxgalterlar, talabalar va o'quv markazlari uchun palata va BePro Norma kompaniyasi tuhfasini bo'ldi. Respublikani rivojlantirishda kichik biznes sektorining ahamiyatidan kelib chiqib, shuningdek, buxgalteriya sohasida hisobga olish va nazorat qilish uchun dasturiy yechimlarni yaratish borasida BePro Norma to'plagan tajribani hisobga olgan holda, kompaniya iqtisodiyotning mazkur sektori rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishga qaror qildi. Ushbu maqsadda kompaniya tadbirkorlar, buxgalterlar, talabalar e'tiboriga mutlaqo bepul taqdim etiladigan “1UZ Buxgalteriya. Mini” dasturiy ta'minotini taklif qildi. Bugungi kunda har qanday korxona buxgalteriya hisobini avtomatlashtirishga katta ehtiyoj sezadi. Zamonaviy buxgalteriya dasturlari ma'lumotlar bazasini yaratish va uning asosida turli murakkablikdagi buxgalteriya hisobotlarini shakllantirish imkonini beradi, hisobda xatoga yo'l qo'yimaslikda, ish vaqtini tejashda, zarur axborotni tezkor ravishda olishda yordam beradi. Dasturni tanlashda u qaysi korxonaga — kichik, o'rta yoki yirik korxonaga mo'ljallanganini hisobga olish, uning qay sohaga tegishliligiga e'tibor qaratish zarur. O'zbekistonda xorijlik ishlab chiquvchilar yaratgan dasturlar va uning modullari keng tanilgan. Biroq ayrim mahalliy kompaniyalar va dasturchilar o'xshash mahsulotlarni ishlab

chiqayotganliklaridan hamma ham xabardor emas. Bunday hollarda litsenziya haqida soʻz yuritilmasligi tabiiy, bu vaziyatda qonun buziladi, yangilash va servis xizmati koʻrsatish imkoniyati boʻlmaydi, shuningdek, funksionallik cheklanadi. Kichik biznes uchun moʻljallangan “1UZ Buxgalteriya. Mini” mahalliy dasturi esa Oʻzbekiston qonun hujjatlariga moslashtirilibgina qolmay, balki uning asosida yaratilgan. Undan foydalanish oson, oʻzbek yoki rus tillaridagi qulay interfeysga ega, imkoniyatlari boʻyicha xorijiy analoglaridan deyarli qolishmaydi, oʻz funksionalini takomillashtirgan holda muntazam rivojlanmoqda. “1UZ” ishlab chiquvchilari nafaqat buxgalteriyani avtomatlashtirish, balki servis xizmati koʻrsatish, oʻz vaqtida yangilash va hisobotlar taqvimining mavjudligi, bevosita muloqot orqali maslahat berish kabi muammolarning yechimini ham taqdim etadi. Mazkur dasturning toʻlaqonli yuklanuvchi bepul versiyasi tadbirkorlarga uning afzalliklarini koʻrish hamda sifatli litsenzion dastur sohibiga aylanish va ishlab chiquvchi bilan hamkorlikni davom ettirish xususida yakuniy qaror qabul qilish imkonini beradi.

“ 1S buxgalteriya dasturi axborot nusxasini saqlash vazifasi va arxivdagi hujjatlar matnlarini saqlash tartiblari ham mavjud. Foydalanuvchini u yoki bu hujjat qoniqtirmasa, uning bosma shakli va toʻldirish algoritmini oʻzgarishi mumkin. Ichki makrotildan foydalangan holda esa barcha hujjatlarni taʼriflash mumkin.

“AUBI”- bu kichik, oʻrta va yirik korxonalardagi buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish borasidagi birlashtirgan dasturiy tizimni roʻyhatga olingan atamasi. Korxona faoliyatidagi oʻziga hosligiga bogʻliq holda “AUIB” buxgalterlik ishlab chiqarishning quydagi unsurlarining hisobini olib borishga imkon beradi.

Buxgalteriya hisobini AUBI bo'yicha hisobga olish¹¹

1. MATERIALLAR OMBOR (SKLAD) HISOB;
2. ombordagi va foydalanishdagi arzon baho va tez eskiruvchi materiallar (ATM) hisobi;
3. Asosiy vositalar hisobi;
4. Kassa operatsiyalari hisobi, kirim-chiqim orderlarini shakillantirish, kassa daftarlari yuritish;
5. Bank operatsiyalari hisobi to'lov topshiri, talabnoma va reestrlarni tuzish;
6. Buxgalterlik schetlar hisobi;
7. Xo'jalik operatsiyalariga oid kitobining yuritilishi;
8. Bosh buxgalteriya kitobini yuritilishi;
9. Shaxmat va aylanma qaytnomalarni shakillantirilishi;
10. Tahliliy hisobga oid turli hil qaydnomalarning Shakillantirilishi.

Xo'jalik operatsiyalar kitobi "AUBI" uchun asosiy axborot baza xizmatini o'ynaydi. Foydalanuvchi dastur sintetik va tahliliy hisobga oid bir qator hisobot hujjatlarini shakillantirish mumkin."AUBI" tomonidan shakillantirilgan barcha hisobotlar ASCII va RTF fayllari shaklida qattiq diskda saqlab qolishni yoki

¹¹Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlandi.

printerdan bosma ravishda chiqarilishi mumkin. Supper menejer dasturi. Murakkab tuzilmalariga ega korxonalarda turli shakildagi mulkni avtomatlashtirish ravishda bugalterlik hisobini yuritish uchun ko`p valyutali tizimdir. Turli kopyuter tarmoqlari va IBM bilan MACINTOSH kopyuterlarida ishlash imkoniyati mavjud.

2.3.2-jadval

Supper menejer dasturida buxgalteriya hisobi quyidagicha operatsiyalarni amalga oshiriladi .¹²

1. TAHLILIY VA SINTETIK HISOB;
2. Valyuta kursi ayrimasining avtomatlashtirish hisobi;
3. Har xil milliy valyutalarga hisob ma'lumotlarini keltirilishi;
4. Order kitoblari , bosh kitob va barcha pul birliklarida hamda jamlangan ekvivalentdagi balanslarni yuritilishi;
5. Hisoblarning barcha o`ziga hoslik xususiyatlari e`tiborga olgan holda egiluvchan schetlar rejasini tuzish;
6. Murakkab o`tkazishlarni shakillantirish;
7. Turli tashkilot va shaxobchalar malumotlarini birlashtirish (to`plash)

¹²Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlandi.

2.3.3-jadval

FOLIO (katta hajimdagi jurnal, daftar).Buxgalteriya hisob tizimi quydagi operatsiyalarni yaratishga imkon yaratadi.¹³

1. Chegaralanmagan miqdordagi korxonalarni ng buxgalterlik hisobini bir necha korxonalarning jamlovchi hujjatni olish imkonini bilan birga kompyuterda yuritish;
2. Buxgalteriya ishlarini yuritayotgan korxonalar faoliyatini mukammal tahlili;
3. Pul mablag`larini dinamikadagi hisobi;
4. Raxbariyat uchun moliyaviy balans va tushum bilan chiqim o`rtasidagi oylik va yillik hisobotlar;
5. Tahlili ko`rsatkichlar ;
6. Valyuta (pul birligi) o`lchov birligida hisoblarni yuritish;
7. Ish haqi hisobi;
8. Ombor hisobi;
9. Ulgurji mollarning eng maqbul sotilishi narxlarni aniqlash tizimi hisobi;
10.Buxgalteriya hisobotlarini ya'ngi shaklini tuzish;
11.Tahlili ko`p darajali jadvallarni tuzish.

¹³Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlandi.

2.3.4-jadval

Infin-buxgalteriya dasturi. Buxgalteriya hisobi tizimi quyidagi operatsiyalarni amalga oshirishga imkon yaratadi.¹⁴

1. Mukammal o`ylab chiqilgan dastur tuzilmasi va buxgalter foydalanuvchi ko`nikadigan dizayn.
2. Hisobning to`laligicha avtomatlashtirilishi;
3. Tahlili hisobning beshinchi darajasigacha olib borish;
4. Ayni sizning korxonangizni o`ziga xos xususiyatiga moslashtirilgan dasturni sozlashda minimal o`zlashtirishlar kiritilishi;
5. Yagona ish joyida bir necha korxonalar uchun buxgalterlik hisobini yuritish;
6. Qonunlar majmuidagi har qanday o`zgarishlarga moslashishi imkoniyati;
7. Ikki tomonlama bugalteriya yuritish imkoniyati.
8. Harqanday pul birligida ish yuritish imkoniyati;
9. Malumotlarni parol orqali ximoya qilish;
10. Har xil malumotlarning muddati ichida saqlanishi

¹⁴Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlandi.

ABACUS professional dasturi. Bugalteriya hisobini to'liq majmui, Majmuining ajratish xususiyatlari – hisobning barcha vazifalarining funksional to'laligi va kopleks yechimi.

2.3.5-jadval

ABACUS dasturi bo'yicha buxgalteriya hisobida quyidagi vazifalarni bajaradi.¹⁵

1. **Detallashgan tahliliy axborot o'tkazish bilan ishlash;**
2. **Ishlab chiqarishga sariflangan xarajatlar hisobi va maxsulotlar tannarxini kalkulyatsiya qilgan yozuvlarni bosh kitobga kiritish;**
3. **Moliyaviy tahlil unsurlarini o'rganish;**
4. **Bank fondlarini va soliq hisobini hisoblash;**
5. **Multivalyuta muomalalar hisobotlarini tuzish dasturi;**
6. **Axborotlar texnik va dasturiy himoyasi tizimi foydalanuvchini qulay interfeysi**

Ta'kidlash lozimki , shakil va ko'rinish qanday bo'lmasin majmuaning aniq bir buxgalteriya bog'lanishini ta'minlovchi sozlash moduli va asosiy malumotlar kiritilishini talab qiladi.

ABACUS professional mahsuloti negizida yagona o'tkazish buxgalteriya provodkalari mavjud. Bu demak bitta dastur modulida amalga oshirilgan harakatlar o'tkazish qayerdan bo'lishiga qaramasdan tizimning barcha qolgan bo'limlarida ham o'z aksini topadi. Barcha buxgalteriya (provodkalar) o'tkazishlar yagona. Malumotlar tushgani bilan buxgalterlik hisobining barcha yo'nalishlaridagi ma'lumotlarni tezkor nazorat etilishi va o'zgartirilishiga imkon yaratadi.

Mazkur tizim buxgalteriya faoliyatidagi ayrim uchastkalari o'rtasidagi oliy darajadagi o'z ta'sirini ta'minlaydi.

---

¹⁵Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlandi.

BOSS tizimi keng funksional imkoniyatlarga ega.integratsiyalashgan SABU tizimiga tenglashtirish mumkin. AyTi bir-biridan dastur apparat platfomalari bilan ajralib turgan ikki mahsulotni taklif etadi. “BOOS”-Buxgalteriya SABUni turli mulk shakliga ega korxonalarda qo'llash hamda alohida “BOSS-Kompaniya yoki “BOSS-Korporotsiya “ boshqaruv tizimlari tarkibida ishlashi mumkin.

“Infosoft” firmasining SABU dasturi. Yaqin o'tmishda “Infosoft “ firmasi mahsulotlari buxgalterlik hisobining ayrim uchastkalarini avtomatlashtirishga mo'ljallangan modullari borligi bilan ajralib turar edi. SABU bozordagi vaziyatni o'zgarishi firmani “Integrator “ nomli loyihani ishlab chiqilishiga olib keldi.

BEST dasturi Xodimlarni boshqarish va ish haqi hisob kitobini amalga oshirishda “Xodimlar va “Ish haqi “ modullaridan foydalaniladi. Ulardan alohida “Integrator “majmui tarkibida foydalanish mumkin.

“BEST” tizimi bir- biri bilan bog'liq bo'lgan dasturiy modullar yig'indisi shaklida tuzilgan:AIJ sozlash va tizim universal dasturlari ; (Bosh hisobchining) Bosh kitobini yuritish; kassa operatsiyalar hisobi ; bank bilan opertasiyalar yuritilishi hisobi, Asosiy vositalar hisobi; Ishlab chiqarish zaxiralari hisobi; maxsulot va tayyor maxsulot; savdo boshqarish; Ish haqi va h.k

Xulosa va takliflar.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan strategiya asosida yuqori texnologiyalarga asoslangan korxonalar barpo etilib, zamonaviy boshqaruv usullari joriy etilmoqda. Bugungi kunda aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy boshqaruv va zamonaviy menejmentning yangi mexanizmlarini joriy etish asosida boshqaruv hisobini yanada takomillashtirish vazifalari ilgari surilmoqda. Korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobining samarali tizimini joriy qilish quyidagi vazifalarni hal etishni talab qiladi: O'zbekistonda bozor munosabatlari rivojlanishining zamonaviy bosqichiga mos ravishda boshqaruv hisobini eng ilg'or, zamonaviy va keng tarqalgan usul va tizimlarni amalda qo'llanishini asoslash va imkoniyatlarini aniqlash, boshqaruv hisobi tizimida byudjetlashtirish, uning korxona ishlab chiqarish dasturini, xarajatlar smetasini ishlab chiqish va mahsulot tannarxini rejalashtirishdagi o'rni va ahamiyatini ochib berish. Xulosa qilib aytganda bugungi kunda korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini tashkil etish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki korxonalar va tashkilotlarda innovatsion boshqaruv hisobini tashkil etish uning xarajatlarini kamaytirib daromadini o'sishiga olib keladi, hamda tashqi foydalanuvchilar uchun kerakli aniq axborotlarni yetkazib berish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunda ham o'z navbatida buxgalteriya hisobini sifatli va ishonchli tashkil etish bo'yicha xalqaro talablarga javob berishi bilan bir qatorda, korxonalarning moliyaviy hisobotlariga bo'lgan ishonchning ortishiga, bozor iqtisodiyoti sharoitida buxgalteriya hisobini rivojlantirishga huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. O'tgan davrda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida barcha sohalar singari hisob-kitob tizimida ham katta o'zgarishlar ro'y berdi, soha bilan bog'liq qator yangi qonunchilik hujjatlari qabul qilindi, mavjudlari takomillashtirildi. Bu «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunni bugungi kun talablariga moslashtirishni taqozo etdi. Yuqoridagilar va sohada to'plangan milliy va xorijiy tajriba buxgalteriya hisobini tashkil qilish, yuritish va hisobotlarni tuzish

borasidagi qonunchilikni yanada mukammallashtirishni ilgari surdi..Boshqaruv hisobini yanada takomillashtirishni amalga oshirish buxgalteriya hisobining mukammal yuritilishiga va ishonchli moliyaviy hisobotlarga tayanadi.Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish ,ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va tashqi investitsiyalarning jalb qilinishi, boshqaruv hisobini takomillashtirish hamda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish zaruratini kuchaytirmoqda. Xulosalardan kelib chiqqan holda korxona va tashkilotlarda boshqaruv hisobini rivojlantirishda turli xil zamonaviy xalqaro standartlarga javob beradigan dasturlardan keng foydalansak korxona va tashkilotlarda xarajatlarni kamaytirib daromadni ortishiga olib keladi hamda bunday zamonaviy dasturlardan foydalanish vaqtini tejash hamda ovvoragarchilikni oldini olishga xizmat qiladi.Bu loyihalarning qo'llanilishidan asosiy maqsad Buxgalteriya hisobini yuritish usullarini to'liq va haqqoniy qo'llanilishi va ularni yuritishda yuz beradigan kamchiliklar ichiga kirib borish, o'z navbatida ushbu kamchiliklarni bartaraf etishdir. Bunday dasturlar asosida olib boriladigan korxona siyosati nechog'lik aniq va lo'nda tuzilsagina xo'jalik yurutuvchi subyekt faoliyati ustidan nazorat o'rnatish, shunchalik aniq bo'ladi.Hamda buning ahamiyati shundaki, buxgalteriyada sodir bo'ladigan har bir muomala standartlardan chetda qolmaydi, bu muomalalarni hisobga olishda tegishli standartlardan foydalaniladi, qolaversa korxona faoliyatining ko'zgusi bo'lgan moliyaviy hisobotni tayyorlashda va uni tekshirishda tegishli xulosalar yoziladi, undagi ma'lumotlarni tahlil qilishda foydalaniladi.Bunday loyihalarni amaliyotga joriy qilish mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalarning moliyaviy hisobotiga bo'lgan ishonchni ta'minlovchi respublikamizdagi buxgalteriya hisobining sifati va ishonchliligini xalqaro miqyosida tan olinishining asosiy shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

I.O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNLARI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risi" daqiqonuni (ya'ngi tahriri) Toshkent sh., 2016 yil 13 aprel, O'RQ-404-son.
3. O'zbekiston Respublikasi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. 2000 yil 26 mayda tasdiqlangan (o'zgartirishlar bilan).
4. O'zbekiston Respublikasi kadrlar tayyorlash milliy dasturi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 27.08.1997 yil. 11-12-son.
5. O'zbekiston Respublikasining "Soliq kodeksi". – Toshkent: Adolat, 2008.

II .O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI FARMONLARI VA QARORLARI, O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORLARI, O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLIKLARINING HUQUQIY-ME'YORIY HUJJATLARI

1. "O'zbekiston Respublikasining 2017 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. 2017 yil 27 dekabr, PQ-2699-son.
2. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2017 yil 7 fevral PF-4947-son.
3. Buxgalteriya hisobining milliy standartlari. –Toshkent: "O'zbekiston buxgalterlar va auditorlar milliy assotsiatsiyasi", 2004.
4. "Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi

- hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida" gi Nizom. (2003 yil 15 oktyabrdagi 444-son qaror bilan o'zgartirishlar kiritilgan) - Toshkent, 1999 yil 5 fevral, № 54.
5. "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar xarajatlari va moliyaviy natijalarining shakllanishi hisobi tartibini takomillashtirish to'g'risida" – Toshkent, 2003 yil 15 oktyabr, № 444.
  6. "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnoma" 21-sonli O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti.

III. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI ASARLARI, MA'RUZALARI

1. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizning 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. –Toshkent: "O'zbekiston", 2017.-104 b.
2. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.-T.:O'zbekiston. 2017.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2009. – 176 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2017 yil 19 sentabrdagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72 sessiyasida so'zlagan nutqi.

IV. DARSЛИKLAR VA O`QUV QO`LLANMALAR

1. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. “Tafakkur”, T.: 2014 y.
2. To`laxo`jayeva M.M. Audit. Darslik. T.: 2010. -456 b.
3. Bobojonov O.,Jumaniyozov K. Moliyaviy hisob.Toshkent: Moliya, 2002.
4. Do`smuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi: Darslik. T. 2007y.
5. Xasanov B.A., Hashimov A.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. “IQTISOD MOLIYA T.: 2005 yil.
6. Abdullayev A., Mo`ydinov E., Yusupova M., Soliyev B., Rustamov Q. Moliyaviy hisob. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2005. – 288 b.
7. Pardayev A.X., Pardayev B.X. Boshqaruv hisobi fanidan masalalar to`plami va izohli lug`at. O`quv qo`llanma.T.: TTESI, 2010 yil.
8. Pardayeva.A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. – Toshkent, 2014.
9. S.M.Sultanova “Buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish”. ToshTYMI elektron kutubxonasi.
- 10.Bobojonov O., Junaniyozov K.“Boshqaruv hisobi” darslik – TDIU, 2005 y.
- 11.Xasanov B.A, Xashimov A.A.Boshqaruv hisobi. Toshkent.2013y.
- 12.Sotivoldiyev A.S.“Zamonaviy buxgalteriya” O`zbekiston buxgalterlar auditorlar milliy assotsiatsiyasi.Toshkent.2004y.
- 13.Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruvhisobida byudjetlashtirish. – T.: o`qituvchi. 2004.y
- 14.Do`smuratov R.D, Mamadiyarov D.U. Boshqaruv hisobi./Darslik. -T.: Sharq 2008.
15. Ibrohimov A.K., Ochilov I.K., Qo`ziyev I.N., Rizayev N.Q. Moliyaviy vaboshqaruv hisobi. - T.: “IQTISOD –MOLIYA”.2008 y.

16. G`ulomova F. Buxgalteriya hisobini mustaqil o`rganuvchilar uchun qo`llanma. –T. “Norma” nashriyoti, 2012 y.
17. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari. Tarjima. A. Rizaqulov, B. Xasanov, A. Usanov, Z. Mamatov. T. 2004 y.
18. Buxgalterlar uchun amaliy qo`llanma. (ikki jildlik) T.: “Norma” 2010y.

V. Internet saytlari:

1. www.lex.uz
2. <http://www.norma.uz>
3. <http://www.ziyouz.com>
4. <http://www.elitarium.ru>
5. <http://www.mf.uz>
6. <http://www.soliq.uz>
7. [infoCOM.uz](http://www.infoCOM.uz)
8. <http://www.soliq.uz>
9. www.gaap.ru
10. www.accountingreforms.ru